

A beágyazottak és a kívülállók közötti viszonyok elméletének megalapozásához*

Norbert Elias, 1976

A jelen könyvben bemutatott, külvárosi közösségről szóló beszámoló éles elkülönülést mutat a közösségen belül a lakosok egy régóta beágyazott és egy újabb csoportja között, amelynek tagjait kívülállókként kezelte a beágyazottak csoportja. Ez utóbbiak összecsuktak velük szemben és általában véve emberileg kevésbé értékes személyeknek bélyegezték őket. Azt tartották róluk, hogy hiányzik belőlük az a felsőbbrendű emberi erény – a megkülönböztető csoportkarizma¹ – amelyet a domináns csoport magáénak tartott.

Ekképpen amit Winston Parva kis közösségében tapasztaltunk, mintegy miniatűr méretben, az egy általános érvényű emberi téma. Újra és újra megfigyelhetjük, hogy az olyan csoportok tagjai, amelyek *hatalmukat* tekintve erősebbek más, tőlük kölcsönösen függő viszonyban lévő csoportoknál, magukra úgy tekintenek, mint akik emberileg *jobbak* náluk. Például szolgálhat erre az „arisztokrácia” kifejezés szó szerinti jelentése. Ez egy olyan név volt, amelyet athéni rabszolgatartó harcosok egy felsőbbrendű csoportja annak a fajta hatalmi viszonnak a megnevezésére használt, amely lehetővé tette saját csoportjuk számára az uralkodó pozíció elfoglalását. Szó szerinti jelentése azonban „a legjobbak uralkodása” volt. A „nemes” szó a mai napig azt a *kettős* jelentést hordozza magában, hogy valaki magasabb társadalmi osztályhoz tartozik, illetve hogy egy nagyra értékelt emberi hozzáállás jellemzi, mint például a „nemes gesztus” kifejezésben. Ugyanígy a „jobbágyság”, amely egy alacsonyabb rangú és épp ezért alsóbbrendű emberi tulajdonságokkal bíró társadalmi csoport megnevezéséből ered, még mindig rendelkezik az utóbbi jelentéstartománnyal – egy rosszabb erkölcsű személyt jelöl. Számos további példa létezik.

Általában így jellemezhető azoknak a csoportoknak az önképe, amelyek hatalmi helyzetüket tekintve a többi, velük kölcsönösen függő viszonyban álló csoporthoz képest biztonságosan felsőbbrendű helyzetben vannak. Legyen szó olyan társadalmi viszonystruktúrákról, mint a feudális urak viszonya a jobbágyokhoz, a „fehéreké” a „feketékhez”, a gójké a zsidókhoz, a pro-

* Köszönettel tartozom Bram van Stolknek és Cas Woutersnek. Annak lehetősége, hogy megvitathattam velük a könyv hollandra fordításával kapcsolatos problémákat, segített javítanom a szöveget, és ők sarkalltak arra, hogy megírjam ezt az esszét. [Ez az esszé holland nyelven először a *De gevestigden en de buitenstaanders: een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten* kötetben jelent meg (Utrecht: Het Spectrum, 1976), 7–46. o. – A szerk.]

1 További magyarázat olvasható arról, milyen sajátos jelentésben használta Elias a „karizma” fogalmát posztumusz megjelent, „Csoportkarizma és csoportmegvetés” című esszéjében, megjelent: Johan Goudsblom and Stephen Mennell (eds), *The Norbert Elias Reader: A Biographical Selection* [A Norbert Elias szöveggyűjtemény: Életrajzi válogatás] című kötetében (Oxford: Blackwell, 1988), 104–112. o. (újra nyomtatása várható az *Essays II: On Civilising Processes, State Formation and National Identity* c. kötetben [Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 15. kötet]). A heidelbergi Tizenötödik Német Szociológiai Kongresszusra 1964-ben, Max Weber születésének századik évfordulójára írt tanulmány egyik ritka példáját tartalmazza Elias szoros szövegolvasatának egy olyan klasszikus szociológusra vonatkozóan, mint Max Weber – A szerk.

testánsoké a katolikusokhoz és fordítva, a férfiaké a nőkhez (mint régen), nagy és hatalommal bíró nemzetállamoké más, kisebb és viszonylag hatalom nélküliekéhez, vagy pedig, ahogyan Winston Parva esetében is, egy régóta beágyazott, a munkásosztályhoz tartozó csoport viszonya a környékükön újonnan letelepült másik, munkásosztálybeli csoporthoz. Ezen esetek mindegyikében a nagyobb hatalommal rendelkező csoportok úgy tekintenek magukra mint a „jobb” emberekre, mint akik rendelkeznek egyfajta csoportkarizmával, egy különleges erőnnel, amely minden tagjukra jellemző, de amely mások esetében hiányzik. Sőt mi több, mindezen esetekben a „felsőbbrendű” emberek elérhetik, hogy a kevesebb hatalommal rendelkezők maguk is úgy érezzék, hogy nem érényesek – azaz hogy emberi tekintetben alacsonyabb rendűek.

Hogyan érik el mindezt? Hogyan tartják fenn egy csoport tagjai saját köreikben azt a hitet, hogy nem csupán több hatalommal bírnak, mint egy másik csoport tagjai, hanem hogy jobb emberek is náluk? Milyen eszközöket használnak arra, hogy a saját emberi felsőbbrendűségük hitét ráerőltessék azokra, akik kevesebb hatalommal rendelkeznek?

A Winston Parva-ról szóló tanulmány ilyen és ehhez hasonló problémákkal foglalkozik. Mindezeket egy kicsi, azonos lakóhelyen élő közösség különböző csoportosulásainak vonatkozásában tárgyalja. Amint az ember elkezdett beszélgetni az ottani emberekkel, szembesült a ténnyel, hogy a „rég családok” által lakott környék lakóközösségének tagjai magukat „jobb”, emberileg felsőbbrendű személyeknek tekintették a közösség azon tagjaihoz képest, akik a szomszédos, újabb környéken éltek. Minden társas kapcsolatot visszautasítottak velük azon kívül, amely a foglalkozásukból adódott; mindannyiukat rosszabb neveltetésüként könyvelték el. Röviden tehát minden újonnan érkezőt nem oda tartozó, „kívülálló” személyként kezeltek. Maguk a betelepülők egy idő múltán, úgy tűnt, hogy – bár tanácsalanel, de beletörődéssel – elfogadták, hogy ők egy kevésbé érényes és tiszteletreméltó csoporthoz tartoznak, ami a tényleges viselkedésük alapján csak egy elenyésző kisebbség esetében volt igazolható. Ekképpen az ember ebben a kis közösségben megfigyelhette azt a jelenséget, amely egyetemes érényűnek tűnik bármely beágyazott-kívülálló figuráció esetén: a beágyazott csoport saját tagjainak felsőbbrendű emberi vonásokat tulajdonított; a másik csoport összes tagját kirekesztette a saját tagjaival való, a munkakörükhöz nem köthető társas érintkezésből; az efféle érintkezés tilalmát a társadalmi kontroll olyan formái segítségével tartotta életben, mint pozitív híresztelés azokról, akik ehhez tartották magukat, illetve hibáztató pletykahadjárral való fenyegetőzés azok ellen, akik a szabály áthágásával voltak gyanúsíthatóak.

Ha egy egyetemesen jellemző társadalmi figuráció különböző aspektusait egy kis közösség körein belül tanulmányozzuk, az magától értetődően bizonyos korlátokat állít a vizsgálódás elé. Ugyanakkor előnye is vannak. Ha egy kis társadalmi egységre fókuszálunk olyan problémák vizsgálata céljából, amelyekkel számtalan különböző nagyobb és differenciáltabb társadalmi egység esetében is találkozunk, az lehetővé teszi e problémák sokkal részletekbe menőbb – mintegy mikroszkopikus szintű – feltárását. Az egyetemesnek gondolt figurációra vonatkozóan így felépíthető egy kisebb értelmezési modell – egy olyan modell, amelyet azután ellenőrizni, bővíteni és szükség esetén módosítani lehet hasonló figurációkat érintő, nagyobb ívű kutatások nyomán. Ebben az értelemben egy a Winston Parva kisméretű közösségének tanulmányozása alapján létrejött beágyazott-kívülálló figurációra vonatkozó modell egyfajta „empirikus paradigmaként” szolgálhat. Azáltal, hogy az e típusához tartozó további, összetettebb figurációkra alkalmazzuk mérceként, jobban megérthetjük, hogy ezek milyen közös strukturális jellemzők-

kel bírnak, valamint annak az okait is, hogy különböző körülmények között miért működnek és fejlődnek eltérő irányokban.

Winston Parva két városrészének utcáit járva egy hétköznapi látogató talán meglepődött volna azon, ha megtudja, hogy az egyik rész lakói mérhetetlenül felsőbbrendűnek gondolták magukat a másikénál. A lakóházak színvonalát tekintve az eltérések nem igazán voltak szembeötlőek. A helyzet tüzetesebb tanulmányozása után is először meglepő volt, hogy az egyik terület lakói szükségét érezték annak és megtehették azt, hogy a másik lakóit magukhoz képest alsóbbrendűként kezeljék, és hogy bizonyos mértékig azt is elérték, hogy ők alsóbbrendűnek is *érezzék* magukat. A két terület lakói között nem álltak fenn nemzetiségi, etnikai hovatartozásbeli, „bőrszínbeli” vagy „faji” különbségek. A foglalkozásukat, kereseti szintjüket és iskolai végzettségüket – egyszóval a társadalmi osztályukat – illetően sem különböztek. Mindkét környéken munkásosztálybeli emberek laktak. Az egyetlen különbség köztük a már fent említett tényező volt: az egyik csoportot olyan régi lakók alkották, akik két-három generációval azelőtt telepedtek meg a környéken, a másik csoporthoz pedig az újonnan érkezettek tartoztak.

Mi volt tehát az, ami az első csoportot alkotó embereket arra készítette, hogy magukat egy felsőbbrendű és jobb rendhez tartozó emberi lényekként állítsák be? A hatalom milyen erőforrásai tették őket képessé arra, hogy kinyilvánítsák fölényüket, és hogy a többieket mint kevésbé jó neveltetésű embereket lebecsméreljék? Effajta társadalmi figurációval rendszerint etnikai, nemzetiségi és más, korábban már említett csoportkülönbségek kapcsán találkozunk, és ezekben az esetekben előfordul, hogy e figuráció néhány lényeges vonása elkerüli a figyelmünket. Ám itt, Winston Parva-ban a csoportfölény és a csoportmegvetés teljes fegyverarzenálja bevetésre került két olyan csoport viszonyában, amelyek csak ottlakásuk időtartamát tekintve különböztek egymástól. Itt megfigyelhettük, hogy az összetartozás „régisége”, annak minden velejárójával együtt, önmagában képes volt a csoportkohézióknak, a kollektív azonosulásnak és a normák egységességének egy olyan fokát létrehozni, amely képes előidézni egyfajta jóleső eufóriát. Ezt az eufóriát annak a tudata okozza, hogy az ember egy erényesebb csoporthoz tartozik, valamint az ezt kiegészítő, más csoportok iránt érzett megvetés.

Ugyanakkor ezek alapján láthatóvá vált minden olyan elmélet behatároltsága, amely a hatalombeli eltéréseket csupán az olyan nem humán tárgyak, mint a fegyverek vagy a termelési eszközök monopolisztikus birtoklásával magyarázza, és amely nincs tekintettel a hatalomkülönbségeknek azon figurációs aspektusaira, melyek tisztán a szóban forgó emberek szervezetségi fokának eltéréseiből adódnak. Ahogyan azt fokozatosan felismertük Winston Parva kapcsán, az utóbbi, különösképpen a belső kohézió és a közösségi ellenőrzés mértékének különbségei, döntő szerepet játszhatnak az egyik csoport másikhoz viszonyított hatalmának mértékében – amint az megannyi más esetben szintén megfigyelhető. Ebben a kis közösségben a régóta beágyazott csoport hatalmi felsőbbbsége nagyrészt e típusnak felelt meg. Azoknak a családoknak a nagyfokú kohézióján nyugodott, akik két-három generáció óta ismerték egymást, szemben azokkal az újonnan érkezettekkel, akik nem csak a régi lakosok, hanem egymás számára is idegenek voltak. Nagyobb kohéziós potenciáljuknak, illetve ennek társadalmi kontroll általi aktiválásának volt köszönhető, hogy a régi lakosok a saját körükbe tartozó személyek számára fent tudták tartani a pozíciókat az olyan helyi szervezeteknél, mint a tanács, az egyház vagy a klub, és határozottan ki tudták zárni ezekből a másik részen lakókat, akik maguk között csoportként nem rendelkeztek összetartó erővel. A kívülállóknak a beágyazottak általi kirekesztése és meg-

bélyegzése így erőteljes fegyverré vált, melyet az utóbbi csoport arra használt, hogy megőrizze identitását, kinyilvánítsa felsőbbrendűségét, és hogy a többieket határozottan a helyükön tartsa.

Ez esetben különösen tiszta formában találkozhattunk egymásra utalt csoportok közötti hatalmi különbségeknek egy olyan forrásával, amely számos más társadalmi helyzetben is szerepet játszik, de amely ezekben az esetekben sokszor a megfigyelő szeme elől elrejtve marad a szóban forgó csoportok egyéb megkülönböztető tulajdonságai, mint például a borszín vagy a társadalmi osztály ráretegződése miatt. Közelebbi vizsgálódás nyomán gyakran felfedezhetjük, hogy ezekben az esetekben is, hasonlóan Winston Parva-éhoz, az egyik csoport kohéziójának mértéke nagyobb a másikénál, és ez az integrációs differenciál jelentős mértékben hozzájárul az előbbi csoport többlethatalmához. A nagyobb mértékű kohézió egy ilyen csoport számára lehetővé teszi, hogy a saját tagjai számára más típusú, magas hatalmi potenciállal bíró társadalmi pozíciókat tartson fent, ezáltal újonnan megerősítve kohézióját, és hogy ezekből kizárja más csoportok tagjait. Mindez lényegében lefedi azt, hogy mit értünk beágyazott-kívülálló figuráción.

Mindamelllett, bár igen változatos természetűek lehetnek azok a hatalmi erőforrások, amelyek a beágyazott csoport társadalmi felsőbbrendűsége és az emberi fölényérzése alapul egy kívülálló csoporttal való viszonyban, a beágyazott-kívülálló figuráció maga közös vonásokat és szabályszerűségeket mutat számos különböző helyzetben. Ezek tetten érhetőek voltak Winston Parva kis közösségében is. Amint felfedeztük ezeket, más helyzetekben szintén tisztábban kirajzolódtak. Következésképpen egyértelművé vált, hogy a beágyazott-kívülálló viszony koncepciója egy olyan űrt töltött be a koncepcionális eszközkészletünkben, amely addig gátolta, hogy felismerjük és meg tudjuk magyarázni az ilyen típusú viszonyok közös strukturális egységét ugyanúgy, mint a különböző változatait.

A beágyazott-kívülálló viszony strukturális szabályszerűségeinek egyik példája talán segítheti abban az olvasót, hogy más hasonlóakat maga is felfedezzen a tanulmány olvasása közben. Amint azt a Winston Parva-ról szóló kutatás mutatja, egy beágyazott csoport hajlamos a hozzá viszonyítottan kívülálló csoport egészéhez annak „legrosszabb” metszetére – vagyis anómius kisebbségére – jellemző „rossz” tulajdonságokat hozzárendelni.² Ezzel szemben a beágyazott csoport önképe általában a példászerű, „nómius”, avagy leginkább normaadó metszetének, vagyis a kisebbséget alkotó „legjobb” tagok tulajdonságain alapul. Ez a *pars pro toto*, egymással ellentétes előjelű torzítás egy beágyazott csoport számára lehetővé teszi, hogy önmagának és másoknak is bizonyítsa az igazát; mindig akad bizonyíték arra, hogy az egyik csoport „jó”, míg a másik „rossz”.

Ebben a kontextusban külön figyelmet érdemelnek azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyik csoport megbélyegezze a másikat, azaz a stigmatizáció társas dinamikái. Amint az ember elkezdett beszélgetni a Winston Parva régebbi környékén lakó emberekkel, rögtön szembe találta magát a problémával. Mindannyian egyetértettek abban, hogy „odaát” az új részen lakó emberek rosszabb neveltetésűek. Nem lehetett nem észrevenni, hogy az egyik

2 Lásd a Norbert Elias – John L. Scotson *The Established and the Outsiders* (Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 4. kötet, UCD Press, Dublin, 2008) II. mellékletét arra vonatkozóan, hogy Elias az „anómius” kifejezést milyen sajátos jelentésben használta – A szerk.

csoport hajlama arra, hogy a másikat stigmatizálja, ami olyan jelentős szerepet játszik a különböző csoportok közötti viszonyban bárhol a világon, még ebben a kis közösségben is megtalálható volt – két olyan csoport viszonyában, akik nemzetiség és társadalmi osztály tekintetében alig különböztek egymástól. És mivel az ember mindezt megfigyelhette itt egy úgymond társadalmi mikrokozmoszban, átláthatóbbnak tűnt. Ebben a környezetben könnyen megfigyelhető volt, hogy az egyik csoport képessége arra, hogy egy másik csoportra rásüsse az emberi alsóbbrendűség bélyegét és az maradandó legyen, egy a két csoport között létrejött specifikus figuráció következménye volt. Következésképpen figurációs szemléletmódra van szükség ennek vizsgálatához. A jelenlegi tendencia az, hogy a társadalmi megbélyegzés kérdését olyan módon kezelik, mintha az abból adódna, hogy, egyéni szinten, egyes emberek kifejezett ellenszenvet éreznének más emberekkel szemben. Ezt a jelenséget gyakran előítéletként értelmezik. Azonban ez azt jelenti, hogy csupán az egyén szintjén érzékelünk valamit, amit nem lehet megérteni anélkül, hogy azt ne értelmeznénk ugyanakkor csoportszinten is. Jelenleg a szociológusok gyakran nem különböztetik meg, se nem hozzák kapcsolatba egymással a csoport-stigmatizációt és az egyéni előítéletet. Winston Parva-ban, ahogyan máshol is, azt találtuk, hogy az egyik csoport tagjai nem az egyéni tulajdonságaik miatt voltak lesújtó véleménnyel a másik csoport tagjairól, hanem mert azok egy olyan csoport tagjai voltak, akiket ők kollektívan különbözőnek és alsóbbrendűnek tekintettek a magukéhoz képest. Ekképpen tehát szem elől téveszthetjük a leglényegesebb tényezőt annak a problémának a megértéséhez, amelyet általában a „társadalmi előítélet” jelenségének körébe sorolnak, ha azt csupán az egyes emberek személyiségi struktúrájában keressük. Csak akkor találhatunk rá e kulcsfontosságú elemre, ha a szóban forgó két (vagy több) csoport által alkotott figurációt, más szóval egymásrautaltságuk természetét tekintetbe vesszük.

E figuráció központi eleme a hatalom egyenetlen eloszlása és az ebben rejlő feszültségek. Ez a döntő feltétele annak is, hogy egy beágyazott csoport bármely esetben hatásosan stigmatizáljon egy kívülálló csoportot. Egy csoport csak addig tud egy másikat hatásosan megbélyegezni, amíg szilárd helyük van olyan hatalmi pozíciókban, amelyekből a megbélyegzett csoport ki van zárva. Mindaddig, amíg ez a helyzet fennáll, addig a kívülállókra ragasztott kollektív megszégyenítő bélyeg meg tud „tapadni”. A féktelen megvetés és a kívülállók olyan fajta egyoldalú, büntetlenül folytatható stigmatizálása, mint amilyen például Indiában az érinthetetlenek megbélyegzése a magasabb kasztbeliek által, vagy Amerikában az afrikai rabszolgák és leszármazottaikkal szembeni megbélyegzés, nagyon nagymértékű hatalmi egyensúlytalanságot jelez. Egy másik csoport „alacsonyabb emberi értékű” címkével való megbélyegzése az egyik olyan fegyver, amelyet felsőbbrendű csoportok hatalmi harcuk során a társadalmi felsőbbrendűségük fenntartásának eszközeként használnak. Ebben a helyzetben a társadalmi megszégyenítés, amelyet egy nagyobb hatalommal rendelkező csoport a kisebb hatalmúval szemben alkalmaz, általában beépül az utóbbi csoport önképébe és ekképpen meggyengíti és lefegyverzi őket. Következésképpen a stigmatizálásra való képesség csökken, vagy egészen visszajára fordul, mikor egy csoport már nem képes többé fenntartani a társadalomban elérhető hatalmi erőforrások monopol birtoklását és más, velük kölcsönösen egymásra utalt helyzetben lévő csoportokat – akik korábban a kívülállók voltak – kirekeszteni az ezen erőforrásokhoz való hozzáférésekből. Amint csökkennek a hatalombeli különbségek, vagy más szóval a hatalmi egyensúlytalanság, a korábbi kívülálló csoportok gyakran hajlamosak bosszút állni. Maguk is stigmatizációval válaszolnak, mint ahogyan azt a feketék teszik Amerikában, ahogyan a korábban európai uralomnak alávetett népcso-

portok teszik Afrikában, és ahogyan egy korábban elnyomott osztály, az ipari munkások teszik Európában is.

Mindez elég lehet annak rövid jelzésére, hogy az a fajta stigmatizáció – csoportok közötti „előítélet” – amellyel az ember Winston Parva miniatűr színterén találkozott, miért követelte meg, hogy tanulmányozzuk a két főbb csoport közötti kapcsolat általános felépítését, amely hatalommal ruházta fel az egyiket arra nézve, hogy a másikat kiközösítse. Más szóval ez első lépésként mindkét csoporttal szemben bizonyos fokú elfogulatlanságot – távolságtartást – igényelt. A feltárandó probléma nem az volt, hogy melyik oldal tévedett és melyiknek volt igaza. Inkább az körvonalazódott problémaként, hogy Winston Parva fejlődő közösségének mely strukturális vonásai voltak azok, amelyek oly módon fűztek egymáshoz két csoportot, hogy az egyik tagjai – elegendő hatalmi erőforrás birtokában – feljogosítva érezték magukat arra, hogy a másik csoport tagjait kollektív módon bizonyos fokú megvetéssel kezeljék – mintha kevésbé jó neveltetésű emberek, és emiatt emberileg kevésbé értékesek lennének hozzájuk képest.

Winston Parva-ban ez a probléma különösen erőteljesen nyilvánult meg, mivel a hatalombeli különbségek közkeletű magyarázatainak többségét nem lehetett erre a helyzetre alkalmazni. A két csoport, ahogyan már említettem, nem különbözött egymástól társadalmi osztályuk, nemzetiségük, etnikai vagy rasszbeli származásuk, felekezeti hovatartozásuk, illetve végzettségük tekintetében. A két csoport közötti fő különbség pontosan az alábbi volt: az egyik egy régi lakosokból álló csoport volt, akik már két-három generáció óta letelepedtek a környéken, amíg a másik csoport újonnan érkezettekkel állt. Ennek a ténynek a szociológiai jelentősége az volt, hogy észrevehető különbség jelentkezett a két csoport kohéziójában. Az egyik nagyfokú integritást mutatott, amíg a másik nem. A kohézió- valamint integrációbeli differenciál mint a hatalombeli különbségek egyik aspektusa valószínűleg még nem kapta meg az általa érdemelt figyelmet. Winston Parva-ban nagyon egyértelműen megmutatkozott ennek jelentősége a hatalmi egyenlőtlenségek forrásaként. Amint az ember ezt ott felfedezte, a hatalmi differenciálok forrásaként jelentkező kohéziós különbségek más esetei is könnyen eszébe ötlöttek.

Winston Parva-ban működésük mikéntje meglehetősen nyilvánvaló volt. Az őslakosok csoportja, azok a családok, amelyeknek tagjai már több mint egy generáció óta ismerték egymást, maguk között egy közös életformát és normarendszert alakítottak ki. Tartották magukat bizonyos standardokhoz, és erre büszkéek voltak. Ezért az új lakók tömeges érkezését a környékükre úgy élték meg mint a már meghonosodott életformájuk elleni fenyegetést, habár az újonnan érkezettek a honfitársaik voltak. Winston Parva régi lakóközösségének belső magja számára saját státuszuk és hovatartozásuk érzete szorosan összekapcsolódott közösségi életükkel és annak hagyományával. A célból, hogy megőrizték azt, amit értékesnek érezték, bezárták soraikat a jövevények előtt, ezáltal védve csoportjuk kialakult identitását és kifejezve annak felsőbbrendűségét. A helyzet ismerős. Nagyon tisztán megmutatja a komplementaritást az őslakosok saját maguknak tulajdonított magasabb emberi értéke – a csoportkarizma – és az általuk a kívülállónak tulajdonított „rossz” jellemvonások – a csoportmegvetés – között. Mivel az utóbbi csoportban – lévén hogy nem csak a régi lakók, hanem egymás számára is újonnan érkezettek és idegenek voltak – nem volt összetartás, ezért nem voltak képesek saját soraikat összezární és vizszonozni a velük szembeni támadást.

A (saját) csoportkarizma és a (másokkal szembeni) csoportmegvetés komplementaritása az egyik legjelentősebb aspektusa annak a típusú beágyazott-kívülálló viszonynak, amellyel e he-

lyütt találkozunk. Megérdemel egy pillanatnyi megfontolást. Vezérfonalat jelent annak az érzelmi gátnak a megértéséhez, amelyet a beágyazottak maguk között létrehoznak az effajta figurációban annak megakadályozására, hogy a kívülállók közelebbi kapcsolatba kerülhessenek velük. Ez az érzelmi gát talán mindennél inkább felelős a beágyazottak csoportja részéről a kívülállókkal szemben megnyilvánuló attitűd gyakran szélsőséges merevségéért – a közelebbi kapcsolat tilalmának állandósulásáért generációkon keresztül, még ha társadalmi felsőbbrendűségük, más szóval a hatalmi fölényük le is csökken. Korunkban nagyon sok példáját figyelhetjük meg az effajta érzelmi rugalmatlanságnak. Indiában például az állami törvények eltörölhetik a korábbi érinthetetlenek kiközösített státuszát, de a magasabb kasztba tartozó indiaiak ellenérzése a velük való kapcsolatteremtéssel szemben továbbra is fennáll, különösen ennek a hatalmas országnak a vidéki régióiban. Ehhez hasonlóan az Egyesült Államokban az állami és szövetségi törvények egyre inkább erodálták a korábban rabszolgaságban tartott csoport jogi hátrányait, és megteremtették intézményes egyenlőségüket a korábbi rabszolgatartókkal, mint ugyanannak a nemzetnek a honfitársaival. Ám a „társadalmi előítélet”, a saját felsőbbrendűségi érzetük által megteremtett érzelmi gát, különösen a rabszolgatartók leszármazottai körében, valamint a rabszolgák leszármazottai emberileg értéktelenebbnek tekintése, azaz a csoportmegvetés, nem tartott lépést a törvényi változtatásokkal. Emiatt az ellen-stigmatizáció növekedése egy lassan csökkenő különbségek mellett zajló hatalmi egyensúlyharc közepette érzékelhetően erőteljesebbé válik.

A megbélyegzés mechanikáját nem lehet könnyen megérteni anélkül, hogy jobban szemügyre ne vennénk, milyen szerepet játszik benne egy személynek a saját csoportja státuszáról alkotott képe más csoportokéhoz képest, és ezáltal a saját helyzetéről kialakított képe e csoport tagjaként. Már említettem, hogy a jelentős hatalmi felsőbbrendűséggel rendelkező domináns csoportok kitüntető csoportkarizmat tulajdonítanak önmaguknak mint kollektívának és mindazoknak, akik családként vagy egyénként hozzájuk tartoznak. Minden „hozzájuk tartozó” részesül ebből. Ám ennek meg kell fizetniük az árát. Egy csoport felsőbbrendűségéből és különleges csoportkarizmájából részesülni úgyszólván a jutalom azért, hogy alávetik magukat a csoport-specifikus normáknak. Ezért minden tagjuknak egyénileg fizetnie kell azáltal, hogy saját viselkedését alárendeli az érzelem-szabályozás specifikus mintáinak. Az amiatt érzett büszkeség, hogy valaki a saját csoportja tagjaként a csoportkarizma személyes megtestesítője, az afelett érzett elégedettség, hogy valaki egy erőteljes és, saját érzelmi egyenlete szerint, egy különlegesen értékes és emberileg felsőbbrendű csoporthoz tartozik, és azt képviseli, funkcionálisan szorosan függ a tagjai hajlandóságától arra, hogy alávessék magukat a csoporttagságuk által rájuk rótt kötelezettségeknek. Ahogyan más esetekben, az érzelmek logikája ezúttal is precíz: a hatalmi felsőbbrendűséget egyenlőnek tekintik az emberi kiválósággal, az emberi kiválóságot pedig a természet vagy az istenek által tanúsított különleges kegyelem megtestesítőjeként értelmezik. Az egyénnek afelett érzett öröme, hogy osztozhat a csoportkarizmában, kárpótol azért, hogy, a csoportnormáknak való alárendelődés formájában, egyénileg fel kell áldoznia saját örömeit.

Természetesen egy kívülálló csoport tagjaira a beágyazottak úgy tekintenek, mint akik nem tartják be ezeket a normákat és megszorításokat. Ez az uralkodó kép egy effajta csoportról a beágyazott csoport tagjai körében. A kívülállót, Winston Parva-ban ugyanúgy, mint másutt, úgy érzékelik – kollektív és egyéni szinten egyaránt – mint törvényen kívülieket. Ezért a velük való szorosabb kapcsolatot nemkívánatosnak érzik. Veszélyeztetik a beágyazottak cso-

portjának beépített védelmi eszközeit a közös normák és tilalmak megszegése ellen, amelyek betartásán múlt mind az egyén helyzete társai között a beágyazott csoportban, mind pedig a saját önbecsülése, büszkesége és a felsőbbrendű csoport tagjaként érzett identitása. A beágyazott csoport tagjai közötti összezárás társadalmi funkciója kétségtelenül az, hogy fenntartsa a csoport hatalmi felsőbbrendűségét. Ugyanakkor bármely közelebbi társas érintkezés kerülése a kívülálló csoporttal rendelkezik mindazon érzelmi jellegzetességekkel, amelyekre más kontextusban „a szennyezéstől való félelem” kifejezés vált használatossá. Mivel a kívülállók anómikusnak, azaz törvénytelenül kívülieknek érzik, a velük való szoros kapcsolat a beágyazott csoport tagját „anómikus fertőződéssel” fenyegeti. Lehet, hogy meggyanúsítható lesz azzal, hogy vét saját csoportjának normái és tilmai ellen: valójában már azzal megsértene ezeket a normákat, ha egyszerűen csak érintkezne egy kívülálló csoport tagjaival. A kívülállókval való kapcsolat ennél fogva azért veszélyes egy „belsőre” nézve, mert az csökkenti a beágyazott csoportban betöltött státuszát. Elvezetheti a tagok tiszteletét – úgy tűnhet számukra, hogy nem osztozik abban a magasabb rangú emberi erényben, amelyet a beágyazott csoport tagjai maguknak tulajdonítanak.

A beágyazott csoport által a stigmatizáció céljára ténylegesen használt fogalmak különbözőek lehetnek a szóban forgó csoportok társadalmi jellemvonásaitól és hagyományaitól függően. Ezek sok esetben eléggé semmitmondóak azon az adott kontextuson kívül, amelyben használják őket, és mégis mélyen megbántják a kívülállók, mert a beágyazott csoport a használatukkal rátapint a nekik társadalmilag alárendelt csoportban egy már működő belső hangra. Már a kívülálló csoportra használt név maga is elég gyakran hordoz olyan másodlagos jelentést, amely a saját tagjai szemében is alsóbbrendűsége utalónak és megszégyenítőnek tűnik. A stigmatizáció éppen ezért bénító hatással lehet a kevesebb hatalommal rendelkező csoportokra. Bár a hatalmi fölény más forrásaira is szükség van ahhoz, hogy a megbélyegzés gyakorlásának hatalmát fenntarthassák, az utóbbi maga sem egy hitvány fegyver a hatalmi egyensúlyt érintő feszültségek és konfliktusok terén. Egy időre megbéníthatja a kisebb hatalommal bíró csoportok képességét arra, hogy visszavágjanak, és hogy a számukra elérhető hatalmi erőforrásokat mozgósítsák. Ahhoz is hozzájárulhat akár, hogy egy időre állandósuljon egy olyan csoport státuszbeli elsőbbsége, amelynek a hatalmi fölénye lecsökkent vagy megszűnt.

Az angol anyanyelvű országokban, mint ahogy minden más emberi társadalomban, a legtöbb ember ismer egy sor olyan kifejezést, amely más csoportok megbélyegzésére szolgál, és amelynek csak specifikus beágyazott-kívülálló viszonyok kontextusában van jelentésük. Ilyen kifejezések például a „nigger”, ’yid’, ’wop’, ’dyke’³ és „pápista”. A képességük arra, hogy sértse- nek, azon múlik, hogy a sértések használója és címzettje tudatában van-e annak, hogy az utóbbinak a kifejezések általi megalázását egy erőteljes, beágyazott csoport támogatja, ehhez képest viszont a sértés címzettje csak egy gyengébb hatalmi erőforrásokkal rendelkező, kívülálló csoport támogatását élvezi. Mindezek a kifejezések azt a tényt jelképezik, hogy egy kívülálló csoport tagját azért lehet megalázni, mert nem ér fel a felsőbbrendű csoport normáihoz, mivel – ezen normákhoz viszonyítva – anómikus. Semmi sem jellemzi jobban az ilyen esetekben a

3 Az erőteljesen derogatív angol kifejezések jelentése: a „yid” zsidó származású, a „wop” olasz származású emberek, a „dyke” pedig leszbikusok megnevezésére használt negatív kifejezések. (A fordító megjegyzése.)

hatalmi viszonyok egyenlőtlenségét, mint hogy a kívülálló csoportok nem képesek visszavágni a beágyazott csoportnak egy egyenlő mértékben stigmatizáló megnevezéssel. Még ha az egymással való kommunikációban használnak is efféle kifejezést (erre példa a zsidó „gój” kifejezés), egy egymás megalázását célzó szócsatában ezek haszontalan fegyverek, mivel egy kívülálló csoport tagjai nem tudnak megszégyeníteni egy beágyazott csoport tagjait: mindaddig, amíg a hatalmi egyenlőtlenség nagyon nagymértékű kettejük között, addig a stigmatizáló kifejezéseiknek egyáltalán nincs jelentőségük – nincsen fullánkjuk. Ha elkezdenek „csípni”, az a hatalmi egyensúly változásának a jele.

Már említettem, hogy a kívülállók megbélyegzése a beágyazott-kívülálló figurációk széles skáláján mutat bizonyos hasonlóságokat. Talán az anómia az ellenük leggyakrabban használt szidalom; újra és újra találkozhatunk azzal, hogy a beágyazott csoport megbízhatatlannak, fegyelmezetlennek és törvénytelen kívülieknek tekinti őket. Így beszélt az ősi athéni arisztokratikus hatalom egyik tagja, az úgynevezett Öreg Oligarcha a *démosz*-ról, a feltörekvő athéni polgárokról – szabad kézművesekről, kereskedőkről és földművesekről – akik, úgy tűnik, száműzetésbe kényszerítették az ő csoportját, és megalapították a demokráciát, a *démosz* uralmát.

Világszerte mindenhol az államban az arisztokrácia világa szembenáll a demokráciával; mivel az arisztokrácia természetes jellemvonásai a fegyelmezettség, a törvényeknek való engedelmesség és szigorú megbecsülés minden tiszteletreméltó dolog iránt, amíg a köznép természetes jellemvonásai a nagymértékű tudatlanság, fegyelmezetlenség és erkölcstelenség... Amit törvény nélküiségnek tartunk, valójában az az alap, amin a köznép ereje nyugszik.⁴

A stigmatizáció azon sémájának azonossága, amelyet a nagy hatalommal rendelkező csoportok a hozzájuk képest kívülálló csoportokkal kapcsolatban az egész világon használnak – ennek a mintának az azonossága mindenfajta kulturális különbség dacára – először talán kissé váratlan. Ám az emberi alsóbbrendűség szimptomái, amelyeket egy nagyhatalmú, beágyazott csoport legvalószínűbben észrevesz egy hatalomhiányos, kívülálló csoportban, amelyek azután a tagjai számára igazolásként szolgálnak saját felsőbbrendű helyzetükre és bizonyítékkul saját értékeiből, miveltek, általában az alsóbbrendű – hatalmuk mértékét tekintve alacsonyabb rendű – csoport tagjain pontosan a kívülálló helyzetük körülményei miatt és az ezzel járó megalázás és elnyomás következtében jelennek meg. Ezek a tünetek bizonyos tekintetben mindenhol a vilá-

4 *The Old Oligarch: Pseudo-Xenophon's Constitution of Athens* [Az Öreg Oligarcha: Pszeudo-Xenophón „Athén alkotmánya”] [az *Athinaïyn politeia* fordítása], szerkesztette Ken Hughes, Margaret Thorpe és Martin Thorpe (London: London Association of Classical Teachers, 1969); és J. M. Moore, *Aristotle and Xenophon on Democracy and Oligarchy* [Arisztotelész és Xenophón a demokráciáról és az oligarchiáról] (London, Chatto & Windus, 1975), 37–47. o. A görög szöveg megtalálható a *Xenophontis Opera* című kötetben, szerk. E. C. Mrchant, 5. kötet (Oxford Classical Texts, Oxford: Clarendon Press, 1920). [Ezt a rövid ógörög szöveget, amelyik antidemokratikus hangnemben íródott, korábban Xenophónnak tulajdonították annak ellenére, hogy nagyon eltér a stílusa az övétől, és szerepelt a munkái különböző kiadásában. A szerzőségét megkérdőjelezték a kora huszadik században, és a szöveget korunkban általában „pszeudo-Xenophónnak” vagy „az Öreg Oligarchának” tulajdonítják. – A szerk.]

gon ugyanazok. A szegénység – az alacsony életszínvonal – az egyik ilyen szimptóma. Ám vannak mások is, amelyek emberi szempontból nem kevésbé jelentősek, köztük a folytonos kiszolgáltatottság a feljebbvalóik szeszélyes döntéseinek és parancsainak, a köreikből való kirekesztés miatti megalázottság és az „alsóbbrendű” csoportba belenevelt megalázkodó magatartás. Ezenkívül, ahol a hatalmi különbség nagyon nagy, ott a kívülálló csoportok az elnyomóik mércéjével mérik magukat. Az elnyomóik normájához képest ők hiányosságokat mutatnak; úgy tapasztalják, hogy ők maguk kevesebbet érnek. Ahogyan a beágyazott csoportok természetesen úgy tekintenek a saját nagyobb hatalmukra, mint annak jelére, hogy ők emberileg értékesebbek, úgy a kívülálló csoportok, mindaddig, amíg a hatalmi differenciál jelentős és az alárendeltség elkerülhetetlen, érzelmileg a *hatalombeli* kisebbségüket az *emberi* alsóbbrendűség jeleként élik meg. Ekképpen egy pillantás a hatalmi egyenlőtlenségek legszélsőségekre esetreire olyan beágyazott-kívülálló figurációkban, melyekben mindennek a kívülállók személyiségi struktúrájára gyakorolt hatása a legkönyörtelenebb formájában mutatkozik meg, segíthet jobb perspektívából megmutatni a kívülállók ezzel rokon személyiségi jegyeit és tapasztalatait olyan esetekben, ahol az egyenlőtlenség kevésbé nagy és a szegénység, a megalázkodás és a kisebbség érzete mérsékeltebb. A beágyazott-kívülálló figurációk gyakorlati aspektusainak vizsgálata által az emberi tapasztalás olyan rétegeihez nyúlhatunk le, amelyekben a kulturális hagyományok különbségei kevésbé jelentős szerepet játszanak.

A nagy hatalmi fölényrel rendelkező beágyazott csoportok hajlamosak a velük kívülálló viszonyban álló csoportokra nem csak úgy tekinteni, mint engedetlen törvény- és normaszegőkre (az őslakosok törvényeinek és normáinak megszegőire), hanem mint olyanokra, akik nem igazán tiszták. Winston Parva-ban viszonylag enyhe mértékben ítélték el a kívülállók tisztátalanságuk miatt (és legfeljebb a „legrosszabbak kisebbsége” körében volt ez igazolható). Mindazonáltal a régi családokban az a gyanú motoszkált, hogy az „odaát” álló házak, különösképpen pedig a konyháik nem voltak olyan tiszták, mint amilyennek lenniük kellett volna. A beágyazott csoportok tagjai és még inkább azon csoportoké, amelyek a hatalmi réteg betöltésére töreksenek, majdnem mindenhol büszkéek arra, hogy tisztábbak – szó szerinti és átvitt értelemben egyaránt – a kívülállóknál és, mivel sok kívülálló csoport körülményei szegényesebbek, valószínűleg elég gyakran igazuk is van. A beágyazott csoportok körében azzal kapcsolatosan elterjedt érzés, hogy egy kívülálló csoport tagjaival való érintkezés szennyező, az anómia és a kosz elegyével való szennyeződésre utal. Shakespeare egy „vézna, mosdatlan művész”-ről beszélt.⁵ Körülbelül 1830 óta a „mosdatlanok sokasága” egyre elterjedtebb lett az „alacsonyabb rétegek” megnevezéseként az iparosodó Angliában, és az *Oxford English Dictionary* valakinek az 1868-ban íródott szövegéből idézi: „Bármikor, ha a ... munkásosztályról beszélek, azt a 'mosdatlanok sokasága' értelemben teszem.”

Nagyon nagyfokú hatalmi különbségek, és ennek megfelelően nagymértékű elnyomás esetén a kívülálló csoportokat gyakran koszosnak tartják, és alig tekintik őket embernek. Példaként vegyünk egy régi, Japánban élő kívülálló csoport, a burakuminok leírását (korábbi, megbélyegző nevüket, az „eta”-t, melynek jelentése szó szerint „szennyezett”, már csak titokban használják):

5 *King John* [János Király], IV. szín, 2. jelenet (Arany János fordítása)

Ezek az emberek kevésbé jó körülmények között élnek, kevésbé tanultak, egyszerűbb, rosszabbul fizetett munkát végeznek, és hajlamosabbak a bűnözés útjára lépni, mint a többi japán. Az átlagos japánok közül kevesen barátkoznak velük tudatosan. Még kevesebben vannak azok, akik engednék, hogy a fiuk vagy a lányuk egy kirekesztett családba beházasodjon.

A rendkívüli ebben mégis az, hogy a külsőleges jegyekben nincs lényegi eltérés a kitaszítottak leszármazottai és a többi japán között...

Az évszázadokon át tartó hátrányos megkülönböztetés, az, hogy emberinél alacsonyabb rangúként kezelték őket, hogy elhitették velük, hogy burakuminokként nem elég jók ahhoz, hogy a rendes japán életben részt vegyenek, maradandó sebet ejtett a burakuminok pszichéjén...

Az alábbi egy évvel ezelőtt készült interjú egy burakuminnal. A férfit megkérdezték, hogy ugyanolyannak érezte-e magát, mint egy átlagos japán. A válasz: „Nem, mi állatokat ölünk meg. Piszkosak vagyunk, és vannak, akik azt gondolják rólunk, hogy nem vagyunk emberek.” Kérdés: „Ön embernek gondolja magát?” Válasz (hosszas szünet után): „Nem tudom... Rossz emberek vagyunk és koszosak.”⁶

Ha egy csoportnak rossz hírért keltik, megvan rá az esély, hogy beteljesíti azt. Winston Parva esetében a kívülállók csoportjának leginkább kiközösített része, ha körmönfont módon is, képes volt visszavágni. Az, hogy mennyire fordul át a kívülállók szégyene, amit egy beágyazott csoport elháríthatatlan megbélyegzése okoz, bénító apátiába, mennyire fordul agresszív normanélküliségbe és törvénytelenységbe, az általános helyzettől függ. Winston Parva-ban az alábbi volt megfigyelhető:

A lenézett Telepen lakó gyerekeket és kamaszokat a Faluban lakó „tisztelőre méltó” kortársaik határozottabban és kegyetlenebbül kerülték és utasították el, illetve kezelték „jeges” megvetéssel, mint a szüleiket, mert az általuk állított „rossz példa” veszélyeztette önvédelmüket belső engedetlen késztetéseikkel szemben; és mivel a fiatalabbak vadabb kisebbsége elutasítva érezte magát, megpróbálták azáltal védekezni, hogy szándékosabban viselkedtek rosszul. Az a tudat, hogy lármáságuk, pusztító és goromba viselkedésük által bosszanthatták azokat, akik visszautasították őket és akik kívülállóként bántak velük, plusz ösztönzést jelentett számukra ... a „rossz viselkedésre”. Az őket hibáztatók elleni bosszúként pontosan azokban a dolgokban éltek ki magukat, amelyekért hibáztatták őket.⁷

Ez pedig egy burakuminokról szóló tanulmányban áll:

Az ilyen kisebbségi önidentitás maga után vonhat gettószerű enklávékba való társadalmi visszavonulást, illetve, ha a többséggel való érintkezés szükséges vagy

6 Mark Frankland, „Japan’s angry untouchables” [„Japán mérges érinthetetlenjei”], *Observer Magazine*, 1975. november 2., 40. o.

7 Lásd Norbert Elias – John L. Scotson *The Established and the Outsiders* (Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 4. kötet, UCD Press, Dublin, 2008) 157. oldalon – A szerk.

célszerű, deviáns társadalmi szerepek felöltését a többségi csoport irányában. Ezek a deviáns szerepek gyakran együtt járnak a többségi csoport tagjai által gyakorolt hatalom bármely megnyilvánulási formájával szembeni nagyfokú burkolt ellenségességgel. Az effajta érzések a kizsákmányolás generációkon át történő megtapasztalásának következményei... Megfigyelhető, hogy a kiközösített gyerekek hajlamosabbak az agresszivitásra, és bizonyos értelemben tényleg megtestesítik a nekik tulajdonított sztereotípiákat, legalábbis részben.⁸

Az emberek szokásává vált az, hogy az itt leírthoz hasonló csoportviszonyokat rasszbeli, etnikai vagy néha vallási különbségek eredményeként értelmezzék. Ezek közül egyik magyarázat sem állja meg itt a helyét. A Japánban élő burakumin kisebbség származását tekintve ugyanolyan, mint a japánok többsége. Alacsonyrangú foglalkozású emberek leszármazottainak tűnnek, például olyanoké, akiknek a munkája a halálhoz, a szüléshez, állatok lemészárlásához és az ennek nyomán keletkező termékekhez kötődik. Ahogyan a japán harcosokból és papokból álló vezető rétegek érzékenysége egyre fejlettebb lett, amely Japánban és máshol is megfigyelhető a civilizációs folyamat részeként, és amely ott a sintó és a buddhista tanítás fejlődésében érhető tetten, ezeket az alacsonyabb rangú csoportokat valószínűleg egyfajta öröklődő elkülönítésnek vetették alá, amelyet körülbelül időszámításunk szerinti 1600-tól hajtottak szigorúan végre⁹. A velük való érintkezést szennyezőnek érezték. Némelyiküknek egy bőrből készült foltot kellett a kimonójuk ujján hordani. A többségi japánokkal való házasodás szigorúan tilos volt.

Habár a kirekesztettek és a többi japán közötti különbségek egy kialakulóban lévő beágyazott-kívülrálló kapcsolat eredményei voltak, és ekképpen teljes mértékben társadalmi eredetűek, a kívülrálló csoport a legújabb tanulmányok szerint sok olyan jellemvonást mutatott, amelyeket napjainkban általában rasszbeli vagy etnikai különbségekkel hoznak összefüggésbe. Talán elég csak egyet megemlíteni: „Japán pszichológusok legújabb beszámolóí arról tanúskodnak, hogy szisztematikus különbségek tapasztalhatóak az IQ- és teljesítményszteken elért eredményekben azok között a többségi és kirekesztett csoporthoz tartozó gyerekek között, akik ... ugyanabba az iskolába jártak.” Ez része azoknak a folyamatosan gyűlő bizonyítékoknak, amelyek abba az irányba mutatnak, hogy ha valaki egy stigmatizált kívülrálló csoport tagjaként nő fel, az specifikus intellektuális, valamint érzelmi elégtelenségek kialakulásához vezethet¹⁰. Legkevésbé

8 George A. DeVos, „Japan's outcasts: The problem of the Burakumin” [„Japán kitesztottjai: A burakuminok problémája”], Ben Whitaker (Szerk.), *The Fourth World: Victims of Group Oppression* [A negyedik világ: A csoportellenyomás áldozatai] (London: Sidgwick & Jackson, 1972), 308-27. o. Még egy párhuzam észrevehető a Winston Parva-ban tapasztalt helyzettel: „Hangsúlyoznunk kell, hogy deviáns viselkedési formák a kirekesztetteknek csupán egy kisebb rétegében fordulnak elő, bár e réteg nagysága arányaiban jelentősen nagyobb, mint a fő népességben” (316. o.).

9 Ibid., 310. o.

10 Az egyik tényező, amely a kívülrálló csoport tagjaira saját helyzetük rájuk gyakorolt hatását módosíthatja, az, ha egy ilyen csoport saját kulturális hagyománnyal rendelkezik. Egy effajta hagyomány, különösen ha az, ahogyan a zsidók esetében, magába foglalja a könyvalapú tanulás erős hagyományát és az intellektuális teljesítmény nagybecsülését, valószínűleg egy bizonyos fokig megvédheti egy ilyen csoport gyermekeit attól, hogy traumatizáló hatása legyen fejlődésükre a beágyazott csoport által kifejtett folyamatos stigmatizációnak való kitettség –a megalázásnak nem csak velük, hanem a

sem véletlen, hogy hasonló vonások fedezhetők fel azok között a beágyazott-kívülálló kapcsolatok esetei között, amelyek nem köthetők rasszbeli vagy etnikai különbségekhez, és olyanok között, amelyek igen. A bizonyítékok arra engednek következtetni, hogy az utóbbi esetben sem maguknak a rasszbeli vagy etnikai különbségeknek a következményei ezek a vonások. Sokkal inkább annak a ténynek, hogy az egyik egy beágyazott csoport, amely jelentősebb hatalmi erőforrásokkal rendelkezik, a másik pedig egy kívülálló csoport, amely sokkal kevesebb hatalmi erőforrással bír, és amellyel szemben a beágyazott csoport összeczárhat. Más szóval, amit „faji viszonyoknak” hívunk, azok egyszerűen a beágyazott-kívülálló kapcsolatok egy bizonyos típusa. Az a tény, hogy a két csoport tagjai testi megjelenésükben különböznek egymástól, vagy, hogy az egyik csoport tagjai az általuk kommunikációra használt nyelvet más akcentussal és gördülékenységssel beszélik, csupán egy megerősítő ismertetőjegyként szolgál, amely a kívülálló csoportot, mint olyat könnyebben felismerhetővé teszi. A „faji előítélet” megnevezés sem különösebben szerencsés. Az a fajta idegenkedés, megvetés vagy gyűlölet, amelyet egy beágyazott csoport tagjai egy kívülálló csoport tagjai iránt éreznek, és a félelem attól, hogy az utóbbiakkal való szorosabb érintkezés beszennyezheti őket, semmiben sem tér el azokban az esetekben, amelyekben a két csoport világosan különbözik egymástól fizikai megjelenésükben, és azokban, ahol testi jegyeik alapján olyannyira megkülönböztethetetlenek, hogy a kevesebb hatalmú kívülállónak egy az identitásukat mutató jelzést kell hordaniuk.

Úgy tűnik, hogy az olyan kifejezések, mint „faji” vagy „etnikai”, amelyeket széles körben használnak ebben a kontextusban a szociológiában és a társadalom egészében egyaránt, egy ideológiai elkerülő hadművelet tüneteit mutatják. Azáltal, hogy valaki használja őket, olyan vonásokra irányítja rá a figyelmet, amelyek periférikusak a kapcsolatok szempontjából (mint például a bőrszínreltő különbségek), és eltérítik a figyelmet a központi fontosságú dolgokról (például a hatalmi egyenlőtlenségekről és a hatalmi szempontból alárendelt csoport magasabb hatalmi potenciállal rendelkező pozíciókból való kirekesztéséről). Függetlenül attól, hogy azok a csoportok, amelyekre a „faji viszonyok” vagy „faji előítéletek” említések utalunk, különböznek-e „faji” eredetükben, illetve kinézetükben vagy sem, a kapcsolatuk szembeszökő vonása az, hogy olyan módon kötődnek egymáshoz, amely az egyiküket sokkal jelentősebb hatalmi erőforrásokkal ruházza fel, mint a másikat. Mindez pedig ezt a csoportot képessé teszi arra, hogy a másik csoport tagjait kirekessze ezen források gócpontjához való hozzáférésből és tagjaikkal való közelebbi kapcsolatfelvétel lehetőségéből, ily módon a kívülállók pozíciójába száműzve őket. Ennélfogva, még ahol a testi megjelenésben és más biológiai vonások terén fel is lelhetők olyan különbségek, amelyekre ez esetben a „faji” jelzőt használjuk, azon csoportok viszonyának a szociodinamikáját, amelyek beágyazottként és kívülállóként kötődnek egymáshoz, a kötődésük módja határozza meg, nem pedig bármely olyan jellegzetesség, amelynek a szóban forgó csoportok ettől függetlenül birtokában vannak.

Az efféle kötődésben rejlő, csoportok közötti feszültségek és konfliktusok lehetnek csendesek (ami általában akkor jellemző, ha a hatalmi egyenlőtlenségek nagyon jelentősek); vagy folyamatos konfliktusok formájában is megnyilvánulhatnak (ami általában akkor tapasztalható,

szüleikkel és a teljes csoporttal szemben, amelynek képe és értéke létfontosságú részét alkotja énképüknek, egyéni identitásuknak és önértékelésüknek.

ha a hatalmi egyensúly a kívülállók javára változik). Bármelyikről is legyen szó, nem érthetjük meg ennek a fajta kötődésnek a „kényszerítő erejét” és emberek azon csoportjainak sajátos tehetetlenségét, akik ily módon kötődnek egymáshoz, hacsak nem válik világossá előttünk, hogy egy kettős kötés tartja őket fogva.¹¹ Ez nem biztos, hogy működésbe lép abban az esetben, ha a függés majdnem teljesen egyoldalú és a hatalmi különbség a beágyazottak és a kívülállók között emiatt nagyon jelentős – mint például az amero-indiánok esetében néhány latin-amerikai országban. Ilyen esetekben a kívülállóknak nincs funkciójuk a beágyazott csoportok szempontjából: ők egyszerűen útban vannak, és ezért nagyon gyakran megsemmisítik vagy elűzik őket és hagyják őket meghalni.

Am ott, ahol a kívülálló csoportokra valamilyen oknál fogva szüksége van a beágyazott csoportoknak, ahol valamilyen funkciót töltenek be a számukra, a kettős kötés nyilvánvalóbban kezd el működni. Még inkább igaz ez, ha a függőségbeli egyenlőtlenség, anélkül, hogy megszűnne, lecsökken – ha a hatalmi egyensúly valamiképpen a kívülállók javára változik. Ahhoz, hogy ezt átlássuk, még egyszer ajánlatos fontolóra vennünk a fentebb említett idézetek tartalmát – azé az athéni arisztokrataét, aki hozzászólt az uralkodáshoz és megvetette a közembereket, illetve azé a burakumin kívülállóét, aki a saját csoportját, így magát is az uralkodó réteg mércéjével mérte. Ez a két alak egymással homlokegyenest ellenkező eseteket képvisel. Az egyik teljes mértékben meg van győződve a saját csoportjának értékesebb mivoltáról, a másik a saját csoportja rosszaságáról.

A hatalmi felsőbbrendűség előnyökkel szolgál az ezzel felruházott csoportok számára. Ezek némelyike anyagi vagy gazdasági jellegű. Marx befolyása alatt különös figyelem övezte ezeket. Tanulmányozásuk a legtöbb esetben eléggé nélkülözhetetlen az beágyazott-kívülálló kapcsolatok megértése szempontjából. Am nem ezek az egyedüli előnyök, amelyek a nagy hatalmat birtokló beágyazott csoportoknál felhalmozódnak a hozzájuk képest kevesebb hatalommal rendelkező kívülálló csoport ellenében. A Winston Parva-i beágyazottak és kívülállók közötti kapcsolatban az első csoportra csak minimális mértékben volt jellemző a gazdasági előnyök keresése. Milyen más előnyök ösztönöznek beágyazott csoportokat arra, hogy adázul harcoljanak a felsőbbrendűségük fenntartásáért? A kívülálló csoportok milyen másfajta nélkülözést szenvednek el a gazdasági depriváción kívül? Semmiképpen sem csak a tanulmány tárgyát képező kisebb, külvárosi közösségeken belül fedezhetők fel a beágyazott és kívülálló csoportok közötti konfliktusnak a gazdaságin túl más rétegei is. Azokban az esetekben is, ahol látszólag központi szerepet játszik a gazdasági erőforrások elosztásáért folyó küzdelem, mint ahogyan egy gyár munkásai és a vezetők csoportja közötti küzdelemben, más vitatott kérdések is szerepet játszanak a bérek és a profit egymáshoz viszonyított mértékén kívül. Valójában a beágyazott-kívülálló konfliktusokban a gazdasági aspektusok elsőbbsége ott a leghangsúlyosabb, ahol a versengő felek között a hatalmi egyensúlytalanság a legnagyobb mértékű – azaz a mérleg nyelve a legerősebben billen ki a beágyazott csoport javára. Minél kevésbé jellemző mindez, annál világosab-

11 Elias a „kettős kötés” kifejezését Gregory Batestontól vette át (*Steps to an Ecology of Mind* [A szellem és a rend tudománya] (New York: Ballantine Books, 1972), és kiterjedten használta az *Involvement and Detachment*-ben [Részvétel és elkülönülés] (Dublin: UCD Press, 2007 [Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 8. kötet]) és más írásokban. – A szerk.

ban felismerhetővé válnak a feszültségek és konfliktusok nem gazdasági vonásai. Ahol a kívülálló csoportok a létminimum szintjén kénytelenek élni, ott a keresetük mértéke minden más szükségletnél fontosabb helyet tölt be. Minél feljebb tudnak emelkedni a létminimum szintjénél, a fizetésük – a gazdasági erőforrásaik – is annál inkább szolgál olyan emberi igények kielégítésének eszközét, amelyek túlmutatnak a legalapvetőbb testi vagy anyagi szükségletek enyhítésén; és az ilyen helyzetben lévő csoportok annál élesebben meg fogják érezni a társadalmi kisebbségséget – azt a hatalmi és státuszbeli alsóbbrendűséget, amelyet el kell viselniük. És ez az a helyzet, amelyben a beágyazottak és a kívülállók közötti küzdelem az utóbbiak részéről fokozatosan egyre kevésbé jelenti csupán az éhségük csillapításáért és a fizikai túlélés biztosításáért folytatott küzdelemet, hanem sokkal inkább egyéb emberi szükségletek kielégítéséért is folytatott küzdelemmé válik.

Ezeknek a szükségleteknek a természetét bizonyos mértékben még mindig elhomályosítja Marx nagy felfedezésének az utóhatása, és az a tendencia, hogy azt az emberi társadalmakat illető felfedezés végpontjaként fogjuk fel. Ehelyett úgy lehetne inkább tekinteni rá, mint a felfedezések kezdetének egyik megnyilvánulására.

A beágyazott-kívülálló kapcsolatokban egymásnak feszülő célok közül a kívülállók törekvése az éhségük csillapítására, a legalapvetőbb testi vagy anyagi szükségletek kielégítésére, kiegészülve az emberi ellenségek általi fizikai megsemmisülés elleni védekezés céljával – amely röviden a fizikai túlélés egyszerű célja – minden más célhoz képest elsődleges fontosságú bármely olyan esetben, amennyiben e cél teljesülése bizonytalan. A mai napig az emberiség nagy hányadának továbbra is ez az elsődleges célja. Részen azért, mert más, nagyobb hatalommal bíró csoportok fogyasztása túlzott mértékű, hiszen az emberi populáció általában gyorsabban nő, mint a rendelkezésre álló élelmiszerkészletek, és az emberiség túl megosztott ahhoz, hogy együttes erővel lépjen fel a kevesebb hatalmat birtokló, kívülálló csoportok nyomorúságával szemben. Részen pedig azért, mert az emberiség minden rétege közötti növekvő egymásrautaltság felfokozta kölcsönösen pusztító küzdelmüket. Valamint az emberek még nem tanulták meg azt a leckét, hogy egy fokozottan egymásra utalt világban az emberiség egyik rétegének a többiek feletti uralkodása szükségszerűen bumerángthatást idéz elő.

Ekképpen Marx egy fontos igazságot fedett fel akkor, amikor rámutatott a termelési eszközök egyenlőtlen eloszlására, és az emberek materiális szükségleteinek kielégítéséhez szükséges eszközök emiatti egyenlőtlen megoszlására. Ez azonban csak féligazság volt. Ő a hatalmi szempontból felsőbb- és alsóbbrendű csoportok közötti célok összeütközésének elsődleges okaként a gazdasági célokat, mint például az elegendő élelmiszerkészlet biztosításának célját jelölte meg. A mai napig is a gazdasági célok teljesítésére való törekvés, bármilyen rugalmas és többértelmű is a „gazdasági” kifejezés ebben az összefüggésben, az emberi csoportok valódi, alapvető céljának tűnik sok ember számára, amelyhez képest más célok kevésbé valódinak tűnnek, bármit is jelentsen ez utóbbi.

Kétségtelenül, abban a szélsőséges esetben, ha emberi csoportok hosszan tartó éhínségnek vannak kitéve, az étel utáni sóvárgás – vagy általánosabban véve a fizikai túlélés vágya – minden más célt felülírhat. Az emberek odáig lealacsonyodhatnak, hogy kannibalisztikus céllal megölik egymást, ily módon majdnem állati szintre süllyednek. Láttunk erre példákat. Az élelem, azaz egy materiális szükséglet kielégítése valóban alapvető fontosságú. Ám ha az effajta emberi cél kielégítésének vágya minden más törekvés kizárásával túlsúlyba kerül, az emberek elveszíthetik

néhány olyan különleges vonásukat, amelyek megkülönböztetik őket a többi állattól. Lehet, hogy már nem lesznek tovább képesek olyan törekvésekre, amelyek kifejezetten emberi célok, és amelyek kielégítése szintén napirendre kerülhetne emberek csoportjai közötti hatalmi csatározások során. Kissé nehéz megtalálni a megfelelő fogalmakat ezek leírására, mert a rendelkezésre álló fogalmaknak jelenleg egyfajta idealizáló csengése van; úgy hangzanak, mintha valami nem teljesen valódiról beszélne az ember – nem annyira valódiról és megfoghatóról, mint amilyen az éhség csillapításának emberi vágya. Mégis, ha az ember megpróbálja megmagyarázni és megérteni a könyvünkben ábrázolt beágyazott-kívülálló kapcsolatok dinamikáit, akkor egészen világosan ki kell mondania, hogy ezek nagyon valódi szerepet játszanak az ily módon egymáshoz kötődő emberi csoportok céljainak összeütközésében.

Példaként vegyük újra a burakumin csoport egyik tagjának fent említett idézetét. Feltételezhetjük, hogy Japánban, csakúgy, mint máshol, ennek a csoportnak a kirekesztett mivolta együtt járt a gazdasági kizsákmányolás különböző formáival. Mindazonáltal a burakuminoknak megvolt a hagyományos helye és szerepe a japán társadalomban. Napjainkban úgy tűnik, hogy némelyikük szegény, bár nem érzékelhetően szegényebb, mint a japán szegények többsége, míg mások egész jómódúak. Ám a stigma nem múlik el. A kívülálló csoport által elszenvedett depriváció nem az élelem nélkülözése. Minek nevezzük tehát? A megbecsüléstől való megfosztottságnak? A csoport jelentőségétől, az önszeretetük és a saját maguk iránti tisztelet átérzésétől való megfosztottságnak?

A megbélyegzés, mint a beágyazott-kívülálló kapcsolat egyik aspektusa gyakran együtt jár a beágyazott csoport körében kialakult kollektív fantázia egy specifikus típusával. Ez tükrözi és ugyanakkor igazolja azt az ellenszenvet – az előítéletet – amelyet tagjai a kívülálló csoport tagjai iránt éreznek. Ekképpen a többségi japánok körében szájhagyomány útján az terjedt el, hogy a burakuminoknál minden személy esetében megtalálható egy örökölt testi jel, amely a kitaszított csoportbeli tagságukat jelzi – egy kékes anyajegy mindkét karjuk alatt.¹² Ez nagyon szemléletesen illusztrálja azt, hogyan működik és mi a szerepe a hatalmi csoportok fantáziáinak a velük kapcsolatban álló kívülálló csoportokat illetően: az a társadalmi stigma, amelyet a tagjai a kívülálló csoportra ragasztanak, a képzeletükben átalakul egy fizikai stigmává – vagyis megtestesül. Egy objektív dolognak látszik, olyasvalaminek, amit a természet vagy az istenek plánnálnak a kívülállókba. Ily módon a megbélyegző csoport mindenféle hibáztatás alól mentesül: az ilyen fajta fantázia azt sugallja, hogy nem *mi* voltunk azok, akik megbélyegezték ezeket az

12 DeVos, „Japan's outcasts” [Japán kitaszítottjai], 327. o. A buraku költő, Maruoka Tadao írt egy verset, melyet ez a cikk idéz, amely utal erre a hiedelemre. Két versszak ebből így hangzik:

Hallottam a suttogást

Mint a szél susogását szájtól szájig,

Hogy mindkét hónom alatt meg vagyok jelölve

Egy nyitott tenyér nagyságú jellel.

...

Ki ütött bélyeget az oldalamba? Milyen ismeretlen céllal?

Miért kell ilyen ismeretlen jegyet hordanom magamon, a lelkemen?

Még ma is, ezek az apadó gondolatok,

Fakón és hidegen, átlátszóan, mint az üveg,

Ébren tartanak.

embereket, hanem azok az erők, amelyek a világot teremttették – ők tették a jelet ezekre az emberekre, hogy megjelöljék őket, mint alsóbbrendű vagy rossz embereket. A más bőrszínre és egyéb veleszületett vagy biológiai vonásokra való utalásnak olyan csoportok esetében, amelyeket beágyazott csoportok alsóbb rangúként kezelnek vagy kezeltek, ebben a viszonyban ugyanolyan tárgyiasító funkciója van, mint a burakuminok képzeletbeli kék stigmájára való utalásnak. A fizikai jel a másik csoport feltételezett anómiájának, emberi értelemben vett kisebbségének, veleszületett rosszaságának kézzelfogható szimbólumaként szolgál. Ahogyan a kék stigma-fantázia esetében, az efféle „objektív” jelekre való utalás szerepet játszik a hatalmi esélyek fennálló eloszlásának megvédésében, egyúttal pedig egy felmentő funkciója is van. Ugyanazok közé a *pars pro toto* érvek közé sorolható, amelyek egyszerre defenzív és agresszív jellegűek, mint a kívülálló csoportok megbélyegzése – azaz az anómiás kisebbségi csoport jellemzőinek kiterjesztése az teljes csoportra. Egy másik, közelebbi példa az, ahogyan a tizenkilencedik században a munkásosztály tagjait „mosdatlanok sokaságaként” vizionálták.

Azonban egy olyan megközelítése a beágyazott-kívülálló figurációnak, amely egy változatlan típusú kapcsolatként tekint rá, nem lehet több egy előkészítő lépésnél. Azok a problémák, amelyekkel az ember egy efféle kutatásnál szembetalálja magát, akkor fedik fel igazi természetüket, ha az ember figyelembe veszi, hogy az efféle csoportok közötti hatalmi egyensúly változik. Valamint ha egy olyan modellt próbál kidolgozni, amely megmutatja, legalább nagy vonalakban, azokat az emberi problémákat – ideértve a gazdaságiakat is – amelyek az ilyen fajta változások velejárói. Jelenleg az idő során felemelkedő és lehanyatló csoportok mozgásának összetett polifóniája – olyan beágyazott csoportoké, amelyek kívülállókka válnak, vagy csoportként teljesen megszűnnek létezni; olyan kívülálló csoportoké, melyek képviselői egy új beágyazott réteg tagjaiként számukra korábban megtagadott posztokon helyezkednek el; vagy, ahogyan szintén előfordulhat, olyanoké, amelyeket lebénít az elnyomás – még mindig nagyrészt láthatatlanok. Szintén rejtve marad a tekintetek elől e változások hosszú távú iránya, mint például az elmozdulás a nagyszámú, viszonylag kicsi társadalmi egységek közötti hatalmi egyensúlyért folyó küzdelmek felől az egyre kisebb számú, viszont egyre nagyobb társadalmi egységek közötti harcok irányába. Egy olyan időszakban, amelyben a korábban kívülálló csoportok egyre nagyobb számban kerülnek hatalmi pozíciókba, és ezzel egy időben globális szinten a feszültség legfőbb tengelye minden korábbinál nagyobb államegységek között helyezkedik el, talán egy kissé meglepő, hogy nem áll rendelkezésre egy olyan átfogó elmélet, amely megmagyarázná a hatalmi különbségeket érintő változásokat és az ezzel összefüggő emberi problémákat.

Mindamellet, a mindennapok rövidtávú problémáira való koncentráció, valamint az a fel fogás, hogy a társadalmak hosszú távú kialakulása egy a jelenhez vezető, strukturálatlan történelmi előjáték, manapság még mindig megakadályozzák a társadalmi alakulás hosszú szekvenciáinak megértését és annak belátását, hogy e fejlődésnek iránya van. Például az olyan szekvenciákét, mint amilyen a felemelkedő és a lehanyatló csoportoké, illetve az elnyomás és a viszontelnyomás dialektikáját, mikor egy beágyazott csoport nagyságról alkotott elgondolásait lelohasztják egy olyan, korábban kívülálló csoport elképzelései, amely felemelkedik és képviselőit egy új szinten létrejövő beágyazott réteg pozíciójába segíti. A régi felvilágosodási eszme öröksége szintén szerepet játszik az elmélet fejlődésének akadályozásában. Annak ellenére, hogy minden bizonyíték ellene szól, az a megnyugtató hit, hogy az emberi lények, nem csak egyéni- leg, hanem csoportosan is, normális esetben racionálisan cselekszenek, még mindig erősen

meghatározza a csoportok közötti viszonyokról alkotott elképzelést. A racionalitás ideálja az emberi viselkedést illetően még mindig gátolja a hozzáférést a beágyazott-kívülálló figurációk struktúrájához és dinamikájához és az általuk teremtetett túlzó csoportfantáziákhoz, amelyek *sui generis* társadalmi adatok, melyek se nem racionálisak, se nem irracionálisak. Jelenleg a csoportfantáziák még mindig átszúsznak a koncepcionális hálónkon. Olyan sokarcú történelmi fantomoknak tűnnek, amelyek látszólag tetszőleges módon jelennek meg és tűnnek el. Az ismeretek jelenlegi szintjén még nem jutottunk el annak belátásáig, hogy az egyes emberek affektív élményei és fantáziái nem tetszőlegesek – hogy saját struktúrával és dinamikával rendelkeznek. Megtanultunk akképpen tekinteni erre, hogy egy személy korábbi életszakaszának efféle tapasztalatai és fantáziái alapjaiban befolyásolhatják érzelmeit és viselkedését későbbi életszakaszokban. Viszont még nem került kidolgozásra egy olyan igazolható elméleti keret, amely segítségével rendszerezhetőek lennének a csoportok kialakulásával kapcsolatos csoportfantáziákról született megfigyelések. Ez meglepőnek tűnhet, mivel a kollektív dicsérő és hibáztató képzetek olyannyira egyértelmű és alapvető szerepet játszanak a hatalmi egyensúlyi viszonyok minden szintjén megjelenő viselkedésben; és, nem kevésbé egyértelműen, mindegyiküknek diakronikus, fejlődő jellege van. Globális szinten például létezik az amerikai álom és az orosz álom. Valaha létezett az európai országok civilizáló küldetéstudata, illetve a Harmadik Birodalom álma, amely az Első és a Második Birodalmat követte. Az egykori kívülállókra jellemző egyfajta ellenstigmatizáció, például az afrikai országok keresik közös kulturális gyökereiket, a saját álmukat.

Létezik, egy másik szinten, ahogyan azt a könyvben megismerhetjük majd, egy a Winston Parva őslakosairól kialakult elképzelés is, akik a saját értékesebb emberi mivoltuk okán elutasítják a jövővényekkel való érintkezést, és megbélyegzik őket – enyhébben ugyan, de mégis kérlelhetetlenül – mint alacsonyabb rangú embereket. Miért teszik mindezt?

Sok különböző probléma hozhat felszínre feszültségeket és konfliktusokat beágyazottak és kívülállók között. Mégis, alapvetően ezek mindig hatalmi egyensúllyal kapcsolatos harcok. Eképpen megnyilvánulhatnak a két csoport közötti megszokott együttműködés színpala mögötti csendes kötélhúzásban az intézményesült egyenlőtlenségek keretén belül. Vagy pedig akár az a célból folytatott nyílt küzdelemként, hogy megváltozzanak azok az intézményi keretek, amelyek megtestesítik ezeket a hatalmi különbségeket és a velük járó egyenlőtlenségeket. Bármely megnyilvánulási formáról legyen is szó, a kívülálló csoportok (mindaddig, amíg teljesen megfélemlítettek) az alárendelt helyzetükért felelős hatalmi differenciák csökkentéséért, míg a beágyazott csoportok ugyanezek megőrzéséért vagy növeléséért gyakorolnak néma nyomást, vagy intéznek nyílt támadást.

Mindamellet, amint felszínre kerül a beágyazottak és a kívülállók közötti feszültségek és konfliktusok mélyén rejtőző, a hatalmi esélyek megoszlásával kapcsolatos probléma, könnyebb felfedezni emögött még egy, gyakran szem elől tévesztett problémát. Azokat a csoportokat, amelyeket effajta beágyazott-kívülálló figuráció köt egymáshoz, egyének alkotják. A probléma középpontjában az a kérdés áll, hogy emberek miképpen és miért tekintenek egyes személyekre, mint velük azonos csoportba tartozóra, és helyezik bele egymást ugyanazon csoport határai közé - melyeket a „mi” kifejezés használatával teremtenek meg a kölcsönös kommunikáció során -, miközben más személyeket, akiket egy másik csoporthoz tartozónak tekintenek, és akikre „ők”-ként utalnak, kirekesztenek belőle.

Ahogyan látni fogjuk, az első Winston Parvaba érkezett jövevények nem érzékelték, hogy az őslakosok bármiben is különböznenek tőlük. Megpróbáltak némelyikükkel kapcsolatot teremteni, ahogyan azt gyakran teszi az ember, amikor új helyre költözik. Ám visszautasításban részesültek. Ily módon tudatosult bennük, hogy az őslakosok egy zárt csoportként tekintettek önmagukra, akikre „mi”-ként utaltak, a jövevényekre pedig mint betolakodókra tekintettek, akikre mindig „ők”-ként utaltak, és akiktől távolságot akartak tartani. Ha az ember meg szeretné érteni, hogy miért viselkedtek így, akkor ráébred arra, hogy az idő dimenziója, más szavakkal egy csoport kialakulásának folyamata döntő tényezőként alakítja e kapcsolat struktúráját és jellemzőit. A Winston Parva „régis családjai” által alkotott csoportot (amelynek a tagjai között számos fiatal is volt) összekötötte közös múltjuk; a jövevényekét nem. Ennek a különbségnek nagy a jelentősége, mind az egyes csoportok belső szerveződése, mind pedig a két csoport egymáshoz fűződő viszonya szempontjából. Az őslakosok beágyazott csoportja olyan családokból állt, amelyek két vagy három generáció óta éltek a környéken. Egy csoportfejlődési folyamaton mentek át együtt – amely a múltban kezdődött és a jelenen át a jövőbe mutatott – melynek köszönhetően egy sor közös emléken, kötődésen és ellenérzésen osztoztak. Anélkül, hogy a csoport e történeti dimenzióját figyelembe vennénk, az általuk egymás megnevezésére használt „mi” személyes névmás alapvető értelmét és jelentését nem érthetjük meg.

Mivel meglehetősen hosszú ideje éltek együtt, a régi családok csoportjára jellemző volt egy olyan fajta összetartás, ami az újonnan érkezettek esetében hiányzott. Az a fajta ellentmondásos és versengő bizalmas viszony fűzte őket egymáshoz, amely régi családok köreire mindenhol jellemző, legyen szó arisztokrata, városi nemesi, kispolgári vagy, ahogyan ez esetben is, munkásosztálybeli családokról. Rendelkeztek egy saját belső rangsorral és hierarchiával. Mindegyik család és a családok egyes tagjai egy adott pillanatban rögzített pozícióval rendelkezett a csoport ranglétráján. Egyes kritériumokat elmagyaráz ez a könyv; másokra pedig közvetetten utal. Mind magát a rangsort, mind pedig a hozzá kapcsolódó kritériumokat magától értetődő módon minden csoporthoz tartozó ismerte, különösen pedig a hölgyek. Ám ezek csupán a társadalmi gyakorlat szintjén, vagy más szóval az elvonatkoztatásnak csak egy alacsony szintjén tudatosultak, nem pedig az absztrakciónak egy viszonylag magas szintjén, amelyet az olyan kifejezések képviselnek, mint „a családok társadalmi megítélése” és „egy csoport belső státusz-sorrendje”. Sok társadalmi adat fogalmi ábrázolására még ma is egy ahhoz hasonló szint jellemző, melyet őseink értek el akkor, amikor képesek voltak különbséget tenni négy vagy öt alma, illetve tíz vagy húsz elefánt között, ám még nem tudtak az absztrakció egy magasabb szintjén működni, és a három vagy négy, tíz vagy húsz számokat tisztán arányok szimbólumaként használni bármely konkrét, megfogható tárgyra való vonatkoztatásuk nélkül. Ehhez hasonlóan ez esetben a beágyazott csoport tagjai képesek voltak egymás felé a másik csoportrangsorban betöltött helyéről való elképzelésüket egy személyes találkozás során közvetlenül viselkedésük által közölni. Valamint ha olyasvalakiről beszéltek, aki nem volt jelen, rövid szimbolikus szófordulatokat és hanglejtésük alakítását használták erre, nem pedig explicit kijelentéseket arra vonatkozóan, hogy egyes családok és egyének milyen alacsonyabb vagy magasabb rangot töltenek be a csoport belső rangsorán és hierarchiáján belül.

Emellett a régi családok csoportjának tagjait az érzelmi bizalmasság olyan kötelékei fűzték össze, amelyek a tartós barátságok intimitásától a régi ellenszenvek bizalmasságáig terjedtek. Mint ahogyan az ezekhez társuló státuszért folyó versengések, ezek a kötelékek szintén jellem-

zően csak olyan emberek között alakulnak ki, akik már egy bizonyos ideje zajló csoportfolyamatot éltek meg együtt. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, nem érthetjük meg teljesen azokat a határokat, amelyeket Winston Parva beágyazott csoportjának tagjai felállítottak, amikor magukról „mi”-ként, a kívülállókról pedig „ők”-ként beszéltek. Mivel az őket egymáshoz fűző kötelékek, amelyek egy ilyen csoportfolyamat eredményeként jöttek létre, láthatatlanok voltak, a jövevények, akik az őslakosokat először egyszerűen csak magukhoz hasonló embereként érzékelték, sohasem értették igazán a kirekesztésük és megbélyegzésük okát. Az őslakosok a maguk részéről csak a közvetlen érzéseik szintjén tudták ezeket az okokat megmagyarázni, miszerint úgy érezték, hogy a környéken őket elsőbbségi helyzet illeti meg azon szabadidős elfoglaltságok során, egyházi intézményekben és a helyi politikában, amelyeket mindenki kedvelt, és hogy a magánéletben nem kívántak a környék alsóbbrendű részein élő emberekkel vegyülni, akiket maguknál kevésbé tiszteletreméltónak és normakövetőnek tekintettek.

Azt, hogy milyen magas fokú kontrollt képes egy nagy kohéziójú csoport gyakorolni a tagjai felett, jelzi az, hogy a vizsgálat során egyszer sem hallottunk olyan esetről, hogy a „rég” csoport tagja megtörte volna az arra vonatkozó tilalmat, hogy az „új” csoport tagjaival nem a munkaköréből adódó, személyes kapcsolatot létesítsen.

Bármely nagymértékben összetartó csoport belső véleménye, az érzelmeiket és a viselkedésüket szabályozó erőként, jelentős befolyással bír annak tagjaira. Amennyiben ez egy beágyazott csoport, amely monopol módon saját tagjainak tartja fenn a hatalmi erőforrásokhoz és a csoportkarizmához való, jutalmazó hozzáférést, akkor ez a hatás különösen markáns. Ez részben annak a ténynek tudható be, hogy egy csoporttagnak csökken a hatalomból való részesedése, ha a viselkedése és az érzése a csoport véleményével ellentétesen alakulnak, melynek eredményeképpen a csoportvélemény ellene fordul. Mivel az egymás közötti versengés¹³ – akár mérsékelt, akár nyílt és hangos formában – a nagy kohéziót mutató csoportok állandó jellemzője, ezért egy csoporttag rangjának csökkenése a csoport belső státuszsorrendjében meggyengíti a csoporttag arra vonatkozó képességét, hogy kitarson a csoport belső hatalomért és státuszért folyó versengésben. Súlyos esetekben előfordulhat, hogy mindez kiszolgáltatja őt a suttozó vádaskodás nyomásának, esetleg a csoporton belüli nyílt megbélyegzésnek (a visszavágás lehetősége nélkül), ami ugyanolyan könnyörtelen és sebző tud lenni, mint a kívülállók stigmatizációja. Mint ahogyan azt a Winston Parva-ról szóló tanulmány során látni fogjuk, a csoport jóváhagyásának elnyeréséhez előfeltétel a csoport normáihoz történő alkalmazkodás. A csoportéhoz viszonyítottan deviáns viselkedés, olykor még a feltételezett deviancia¹⁴ is büntetésképpen hatalomcsökkenést és az egyén státuszcsökkenését vonja maga után.

Mindazonáltal a csoport belső véleményének hatása az egyes tagokra továbbmegy ennél. A csoport véleménye bizonyos tekintetben, szerepét és jellegét tekintve, egy személy saját lelkiismeretére hasonlít. Valójában ez utóbbi, melyet a csoportfolyamat is alakít, rögzítve marad az előbbihez egy rugalmas, bár láthatatlan kötéllel. Ha a hatalmi különbség elég nagymértékű,

13 Lásd Norbert Elias – John L. Scotson *The Established and the Outsiders* (Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 4. kötet, UCD Press, Dublin, 2008) 180. oldalon – A szerk.

14 Lásd Norbert Elias – John L. Scotson *The Established and the Outsiders* (Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 4. kötet, UCD Press, Dublin, 2008) 78. oldalon annak a nőnek az esetét, aki behívta lakásába a szemétszállítókat. – A szerk.

előfordulhat, hogy egy beágyazott csoport tagja meglehetősen semlegesen viszonyul ahhoz, hogy mit gondolnak róla a kívülállók, de szinte sohasem viszonyul semlegesen a bennfentesek véleményéhez – azokéhoz, akiknek hozzáférésük van azokhoz a hatalmi erőforrásokhoz, melyeknek monopolizáló szabályozásában maga is részt vesz, vagy megpróbál részt venni, és akikkel osztozik a csoporttal kapcsolatos büszkeség érzésén, avagy a csoportkarizmán. Egy csoporttag önképe és önérzete attól is függ, hogy mit gondolnak róla a csoport többi tagjai. Habár változó és rugalmas módon, mégis csak a józan ész összeomlása esetén képzelhető el, hogy a kapcsolat egyrészt az egyén saját viselkedésének és érzelmeinek önszabályozása – a lelkiismeret tudatosabb, sőt néhány kevésbé tudatos rétegének működése – másrészt pedig az őt körülvevő mi-csoportok egyikének vagy másikának norma-meghatározó belső véleménye között felbomoljon. Más szóval csak akkor omlik össze, ha a realitásérzéke – az a képesség, hogy megkülönböztesse, mi történik a képzeletben és mi ettől függetlenül – eltűnik. Az adott egyén viszonylagos autonómiája, vagyis az, hogy milyen mértékben függ a gyakorlatban saját viselkedése és érzékenysége, önbecsülése és lelkiismerete azoknak a csoportoknak a véleményétől, amelyekre „mi”-ként utal, nagyon változó lehet. Az a manapság széles körben elterjedt nézet, hogy egy épelméjű személy teljesen függetlenedni tud minden őt tagjának tekintő csoport belső véleményétől, és ebben az értelemben teljes mértékben autonómmá válhat, ugyanolyan félrevezető, mint az az ezzel ellentétes nézet, hogy az autonómiája teljes mértékben eltűnhet egy robotok alkotta közösség tagjaként. Erre gondolunk, amikor azoknak a köteleknek a rugalmasságáról beszélünk, amelyek egy személy önszabályozását a mi-csoport szabályozási kényszeréhez fűzik. Ez a rugalmasság véges, de nincs nullpontja. E kétfajta szabályozó funkció (melyeket gyakran a „társadalmi” és „pszichológiai” jelzőkkel különböztetnek meg) egymáshoz való viszonya a „társas fejlődésnek” hívott csoportfolyamat különböző fokain külön tanulmányt érdemel. E probléma néhány aspektusát már másutt vizsgáltam.¹⁵ Ami ez esetben a legszemléletesebben látszik, az az a mód, ahogyan egy szorosan összetartó beágyazott csoport tagjainak önszabályozása a csoport belső véleményével összekapcsolódik. A mi-csoportjuk nyomására való érzékenység ebben az esetben különösen nagymértékű, mivel egy ilyen csoporthoz tartozás egy a kívülállókéhoz képest magasabb rendű emberi érték tudatát csepegteti bele a tagokba.

Egy korábbi korszakban az a hatás, amelyet egy csoportnak a saját, kívülállókkal szembeni kizárólagos kegyében és erényességében való hite gyakorolt az egyes tagok érzelmeire és viselkedésére vonatkozó önszabályozására, legszembeszökőbben a papi vezetők által uralt csoportok esetében mutatkozott meg, akiket ekképpen egyesített a kívülállókkal szemben egy közös hit emberfeletti értékükben. A mi korunkban az effajta csoportkarizmával kapcsolatos hit csoporttagokra gyakorolt hatása legpéldaszerűbben a pártokra épülő kormányzati, beágyazott csoportosulás által uralt, nagyhatalmú nemzetek esetében mutatkozik meg, akiket a kívülállókkal szemben egyesít egyedi nemzeti erényükben és méltóságukban való közös társadalmi hitük. Winston Parva-ban miniatűr méretben figyelhettünk meg egy belső csoportot, amelyet a régi családok tagjai alkottak, egy központi beágyazott réteget, amely az egész Falu különleges ér-

15 Ld. N. Elias, *The Civilizing Process* [A civilizáció folyamata] (átdolgozott kiadás, Oxford: Blackwell, 2000 [Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 2. kötet] [és később a *The Society of Individuals* [Egyének társadalma] (London: Sage, 1981 [Norbert Elias Összegyűjtött Munkái, 13. kötet]) – A szerk.]

nyessége és tiszteletreméltósága felett örködött. A Falu mint alacsonyabb szintű beágyazott csoportosulás pedig szilárdan bezárta sorait egy kevésbé tiszteletreméltó környék tagjai előtt, mivel azt emberileg kevésbé értékes személyek lakták. Ebben az esetben a csoportvélemény által képviselt kontroll annál is inkább erőteljesen tudott megnyilvánulni, mivel a beágyazott csoport kisméretű, egymást személyesen ismerő tagokból állt. A beágyazott csoport egyetlen tagja sem pártolt el a csoporttól, egyetlen esetben sem törték meg a kívülállókval való közelebbi személyes ismeretség tilalmát, ami azt mutatja, hogy egy ilyen helyzetben milyen hatékonyan kordában lehet tartani az egyes tagok önkontrollját annak a „mézesmadzag és korbács” módszernek a segítségével, amelyre korábban utaltam. Kordában lehet tartani azáltal, hogy jutalmazásképpen engedik a tagokat részesülni a csoport magasabb rendű emberi értékéből és az egyének önszeretetének és önbecsülésének ezzel együtt járó növekedéséből, amit tovább erősít a folyamatos belső csoportvélemény jóváhagyása és, ezzel egyidejűleg, azok a korlátozások, amelyeket az egyes tagok magukra alkalmaznak a csoport normáival és előírásaival összhangban. A Winston Parva-i beágyazott csoport tanulmányozása ilyenformán kisebb léptékben megmutatja az egyéni önkontroll és a csoporttítelel összekapcsolódásának mikéntjét.

Freudnak nagy előrehaladást köszönhetünk azoknak a csoportfolyamatoknak a megértésében, melyek során az emberek önszabályozó eszközei formát öltenek. Ugyanakkor maga Freud a tapasztalatait nagyrészt olyan értelmezési keretbe helyezte, amely minden embert független egységként, *homo clausus*-ként látta. Felismerte azt az egyedi emberi képességet, hogy az ember meg tudja tanulni, hogyan kontrollálja és egy bizonyos mértékig alakítsa képlékeny libidinális ösztöneit egy normaadó csoportban szerzett élményei alapján. Ám ő úgy határozta meg azokat az általa megfigyelt önszabályozó funkciókat, amelyek ezeknek az élményeknek a segítségével fejlődtek ki, mintha a veséhez vagy a szívhez hasonló szervek lennének. Röviden egy olyan hagyományt követett, amely máig ugyanolyan széles körben elterjedt az orvosi szakmában, mint a laikusok körében általában. Fogalmilag úgy jelenítette meg az emberi szervezet személyiségi szintjén működő szabályozó és orientáló funkciókat, amelyek a tanulás által nyerik el mintázatukat, mintha azok a szervezet egy alacsonyabb szintjén működő szervei lennének, amelyeket kevésbé befolyásol a tanulás. Felfedezte azt, hogy az apa-anya-gyerek viszony csoportfolyamatának kora gyermekkorban döntő hatása van egy személy alapvető ösztönei mintázatának kialakulására és önszabályozó eszközeinek kifejlődésére. Ám, amint kialakultak, számára úgy tűnt, hogy ezek maguktól működnek, egészen függetlenül azoktól a további csoportfolyamatoktól, amelyekben minden személy gyermekkorától idős koráig továbbra is folyamatosan részt vesz. Ennek eredményeképpen addig a pontig fejlesztette az ember önszabályozó funkcióinak fogalmát – amelyeket egónak, szuperegónak vagy én-ideálnak nevezett – hogy úgy tűnt, mintha azok az egyénen belül látszólag teljesen autonóm módon működnének. Ám a személyiség struktúrájának az a rétege, amely a legközvetlenebb és a legszorosabb kapcsolatban áll azokkal a csoportfolyamatokkal, amelyekben egy személy részt vesz, mindenekelőtt egy személy mi-képe és mi-ideálja, túlmutatott az ő megértési horizontján. Fogalmilag nem definiálta ezeket, és valószínűleg beleértette ezeket mindabba, amit ő valóságnak hívott, ellentétben az érzelmi fantáziákkal és álmokkal, amelyeket valószínűleg valódi vizsgálódási területének tekintett. Bármilyen nagymértékben járult is hozzá azoknak a köteleknek a megértéséhez, amelyek az embereket egymáshoz fűzik, az emberekről alkotott fogalma nagyrészt akkor is egy elszigetelt individuális személy képét fedte. Az ő látóterében a személy mint strukturált jelenség jelent

meg, a társadalmak pedig, amelyeket egymástól kölcsönösen függő személyek alkotnak, háttérként, strukturálatlan „valóságként”, amelynek a dinamikája látszólag nem gyakorolt hatást az egyénre.

Egy személy mi-képe és mi-ideálja ugyanúgy részét képezi önképének és én-ideáljának, mint ahogy az az önmagáról mint egyedi személyről alkotott kép és ideál, amelyekre „én”-ként utal. Nem nehéz belátni, hogy az olyan kijelentések, mint „Én, Pat O’Brien, egy ír férfi vagyok” fogalmilag mind egy énképet, mind pedig egy mi-képet magába foglalnak. Ugyanígy az olyan kifejezések is, mint hogy „mexikói vagyok”, „buddhista vagyok”, „munkásosztálybeli vagyok”, vagy „Mi egy régi skót család vagyunk”. Egy személy csoportidentitásának ezen és más aspektusai ugyanolyan szerves részét képezik a személyes identitásának, mint azok a további aspektusok, amelyek megkülönböztetik őt a mi-csoportja többi tagjától.

Freud egyszer megjegyezte azt, hogy, ellentétben a normális működéssel, a személyiségstruktúra szétesése esetén, például a neurotikus vagy pszichotikus kórképeknél, a megfigyelő számára lehetővé válhat az egymással összefüggő funkciók tisztább észlelése. *Mutatis mutandis*, ugyanezt állíthatjuk a mi-képpel és a mi-ideállal kapcsolatban is. Ezek mindig érzelmi fantáziák és valószínű képek tömörített változatai. Ám a legélesebben akkor válnak láthatóvá, amikor a képzelet és a realitás széthullnak. Ez esetben ugyanis a képzelethez tartozó tartalom nagyobb hangsúlyt nyer. A különbség az, hogy amíg az olyan személyiségi funkciók esetén, mint az ego-kép és az ego-ideál, az érzelmi fantáziák a csoportfolyamatnak tisztán személyes élményeit képviselik, addig ezek a mi-kép és a mi-ideál esetében a kollektív fantáziák személyes változatai.

Egy szembeötlő példa napjainkból azoknak az egykor nagyhatalmú nemzeteknek a mi-képe és mi-ideálja, akik többiekhez viszonyított felsőbbrendűsége lehangyatlott. Tagjaik évszázadokon át küszködhetnek, mivel az a csoportkarizmatikus mi-ideál, amelyet a nagyságuk napjaiban alakítottak ki egy saját magukról alkotott kép alapján, még sok generáción át megmarad egy olyan modellként, amelynek úgy érzik, hogy meg kell felelniük, habár erre már nem képesek. Nemzetként való kollektív életük ragyogása elmúlt; más csoportokhoz viszonyított hatalmi felsőbbrendűségük, amelyet érzelmileg úgy értelmeztek, mint saját magasabb emberi értékük jelét mások alsóbbrendű értékéhez képest, visszahozhatatlanul elveszett. Különleges karizmájuk álmát azonban különböző módokon életben tartják – a történelemtől, a régi épületektől, a nemzet dicsőséges időszakában keletkezett mesterművekről való tanítással, vagy olyan új teljesítmények által, amelyek látszólag igazolják múltbeli nagyságukat. Ez a képzeletbeli védőburok, amelyet egy vezető, beágyazott csoport képzelt karizmája jelent, egy időre erőt adhat egy hanyatló nemzetnek a folytatáshoz. Ebben az értelemben értékes lehet a túlélés szempontjából. Ám egy csoport tényleges és képzelt helyzete közötti eltérés, más tényezőkkel együtt, a hatalmi erőforrások rossz felbecsülését is maga után vonhatja, és következésképpen olyan csoportstratégiát sugalmazhat a saját nagyságukon alapuló fantáziaképet hajszolva, amely önpusztításhoz, valamint más, tőlük kölcsönösen függő csoportok megsemmisítéséhez vezethet. A nemzetek (ugyanúgy, mint más csoportok) álmai veszélyesek.¹⁶ A túlfejlett mi-ideál egy kollektív kór tü-

¹⁶ A mi-kép merevsége és a csoportok ebből következő képtelensége arra, hogy azt az élet változó körülményeihez alakítsák, nem csak az olyan nagy csoportok sorsában mutatkozik meg, mint a társadalmi osztályok és a nemzetek, hanem kis csoportosulások esetében is. Egy sokatmondó példa a „De trage-

nete. Sokat nyerhetnénk azzal, ha jobban megértenénk a beágyazott-kívülálló figurációk dinamikáját, és ezáltal azokat a problémákat, amelyek a csoportok egymáshoz képesti helyzetének változásával járnak együtt. Ha megértenénk például egyes csoportok felemelkedését egy monopol hatalmi pozícióba, amelyből mások ki vannak rekesztve, valamint a hanyatlást vagy bukást egy ilyen pozícióból egy másik helyzetbe, amelyben ők maguk is, bizonyos tekintetben, kirekesztett kívülállókká válnak. A „racionalitás” eszménye, amely a régi felvilágosodás korának öröksége, ebből a szempontból is még mindig gátat szab az effajta problémák jobb megértésének. Fenntartja annak a képzetét, hogy a nemzetek és vezetőik is egészében véve „racionálisan” cselekednek, ami ebben a kontextusban valószínűleg inkább realisztikust jelent.

Azok a fogalmak, amelyeket ehelyütt a beágyazott-kívülálló elmélet részeként előterjesztünk, például a csoportkarizma és a mi-ideál fogalmai, elősegíthetik ezeknek a csoportviszonyoknak egy precízebb értelmezését. Annak példája, hogy olyan beágyazott, nagy hatalommal bíró szervezetek, mint a nemzeti csoportok, elvesztik a nagyhatalmi helyzetüket és visszasüllyednek a másod- vagy harmadrangú államok sorába, újra megmutatja a szoros kapcsolatot a csoportok hatalmi részesedése és tagjaik mi-képe között. Ezeknek a kapcsolatoknak a felszínre hozatala nem jelenti azt, hogy az emberi természet változhatatlan részét alkotnák. Valójában minél inkább tudatában van az ember annak, ahogyan egyfajta érzelmi egyenlőséggel kerül a nagyobb hatalom és a jelentősebb emberi érték közé, annál inkább alkalma adódik a kritikus újraértékelésre és változtatásra. A nemzetek, a társadalmi osztályok és más emberi csoportosulások vezető rétegei hatalmuk teljében hajlamosak átadni magukat saját magasztosságuk eszméjének. A nagy hatalmi fölény önmagát erősítő jellege táplálja a kollektív önszeretetet, amely a jutalom azért, hogy valaki aláveti magát a csoport-specifikus normáknak, az érzelmi önmérséklet adott csoporthoz jellemző mintáinak, amelyről azt gondolják, hogy hiányzik a kevesebb hata-

die der Puttenaren” című tanulmány, amely egy holland pszichiáter A. van Dantzig által írt kötetben jelent meg, a címe *Normaal is niet gewoon: beschouwingen over psychiatrie en psychotherapie* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1974), 21-7. o. A szerző leírja egy 452 főből álló csoport sorsát, akik egész életüket egy kis holland falusi közösségben (Puttenben) éltek, amikor 1944 novemberében hirtelen elűzték őket otthonaikból és megtorlasképpen csoportostul egy koncentrációs táborba küldték őket. Magától értetődően hűek maradtak a régi falusi normákhoz, tehát olyan keményen dolgoztak, mint előtte, szüneteket tartottak, amikor azt indokoltak tartották, kimutatták méltatlankodásukat a tábori élet több aspektusával kapcsolatban stb. Röviden, mivel együtt voltak, képtelenek voltak olyan módon viselkedni, amelyet a falujukban érvényes közvélemény elítélt volna. A falubeliek automatikus kölcsönös kontrollja egymás felett nem engedte őket, hogy viselkedési szabályaikat egy koncentrációs tábor életének teljesen más feltételeihez igazítsák. Csak 32-en tértek vissza közülük Puttenbe, ahol még hárman meghaltak. Természetesen nem lehetünk biztosak abban, hogy a túlélési arányuk magasabb lett volna, ha nem egy még meglehetősen integrált csoportként lettek volna odaküldve. Ami elmondhatunk ugyanakkor, az ez a tény – a tény, hogy egy csoportként kerültek egy koncentrációs táborba (amelyet más esetekben a túlélés szempontjából gyakran pozitívnak értékelnek) – ebben az esetben hozzájárult a nagyon alacsony túlélési arányukhoz. Összefoglalva, ahogyan a szerző írja: „Putten sok lakosa nem volt képes kivonni magát azok alól a törvények alól, amelyek olyan sokáig meghatározták az életük menetét és a közösségük felépítését.” Van Dantzig teljesen jogosan jelenti ki: „A pszichoanalízis és a szociológia egymásra találhattak volna ebben az esetben.” Ez az eset, amelyet nagy részletességgel ír le, igen tisztán rámutat arra, hogy a mi-ideált az én-ideállal együtt kell szükséges figyelembe venni a személyiség struktúrájának részeként.

lommal rendelkező, „alsóbbrendű” csoportok, a kívülállók és a kirekesztettek esetében. Épp ezért az önmérséklet hagyományos mintái, egy régi felsőbbrendű csoport megkülönböztető viselkedési normái könnyen törékennyé válhatnak vagy össze is omolhatnak, amikor a jutalmazó önszeretet, az egykor nagyhatalmú csoport különleges karizmájában való hit rogyadozni kezd nagy hatalmi fölényük csökkenésével. Ám egy ilyen folyamat eltarthat egy ideig. Lehet, hogy sok időt igényel, mire a valóság sokkja tudatosul. A saját csoport különleges érényében, méltóságában és küldetésében való jutalmazó hit még generációkon keresztül megóvhatja egy megállapodott csoport tagjait megváltozott pozíciójuk teljes érzelmi belátásától, annak a tudatosulásától, hogy az istenek kudarcot vallottak, hogy a csoport nem tartotta meg a bennük való hitét. Lehet, hogy *tudnak* a változásról mint tényről, miközben a különleges csoportkarizmában való hitük – az ahhoz kapcsolódó attitűdökkel és viselkedési stratégiával együtt – továbbra is változatlanul fennmarad egy képzeletbeli védőburokként. Mindez pedig megakadályozza azt, hogy *érezzék* a változást, ekképpen pedig azt is, hogy képesek legyenek alkalmazkodni a csoport-képük és csoportstratégiájuk megváltozott feltételeihez. Épp ezért, mivel a reális alkalmazkodás egy olyan feltétel, amely nélkül lecsökkent hatalmi erőforrásokkal rendelkező csoportként nem érhetnek el semmit, ami maguk, illetve mások számára bizonyíthatná emberi értéküket, a változás érzelmi tagadása, a szeretett csoport karizmatikus képének hallgatólagos megőrzése önpusztító.

Előbb vagy utóbb a valóság sokkja betör a tudatukba; és az érzékeése gyakran traumát okoz. Megfigyelhetünk olyan csoportokat – korunkban mindenekelőtt olyan nemzeti csoportokat – amelyek tagjai közül sokan, ha nem is tudatosan, látszólag az elveszett nagyság feletti gyász állapotában maradnak. Mintha azt mondanák: ha nem tudunk megfelelni annak a mi-képnek, amely nagyságunk korszakában jellemzett minket, akkor nem is igazán érdemes tennünk semmit.

Az olyan esetekre való utalás segítségével, amelyekben egy csoport más csoportok közötti pozíciójának változásai növelik a kollektív képük és eszményük irreális vonatkozásait, talán jobban megérthető egy beágyazott csoport mi-képének és mi-ideáljának a működése az alább következő tanulmányban. Ebben az esetben egy effajta csoporttal olyan helyzetben találkozunk, amelyben fölényes helyzete a kívülállókhoz viszonyítva még egészében fennáll. A tőlük kölcsönösen függő viszonyban álló kívülállók pusztá léte, akik nem osztoznak sem a felgyülemlett közös emlékeikben, sem, úgy tűnik, ugyanazokon a tiszteletreméltóság feltételeként állított normákban, amelyek a beágyazott csoportot jellemzik, csak ingerli őket; létezésüket ez utóbbi csoport tagjai saját mi-képük és mi-ideáljuk elleni támadásként fogják fel. A kívülállók éles elutasítása és megbélyegzése ellentámadás. A beágyazott csoport úgy érzi, kénytelen visszavágni azoknak, akiket fenyegetésként él meg mind a hatalmi fölényére (ami a kohéziójukban és a helyi hivatalok és szabadidős tevékenységek kisajátításában nyilvánul meg), mind pedig az emberi felsőbbrendűségére, a csoportkarizmájára nézve, egy ellentámadás formájában, a másik csoport folyamatos visszautasítása és megalázása által.

A vádaskodó pletykák terjedése és a kívülállók besározódott „ők”-képe az effajta figuráció állandó jellemzőiként tekinthetőek. Más esetekben mindez egy bevett szokássá alakul, és századokon át fennmaradhat. Az egyik legárgurkódóbb jellemzője a beágyazott csoportok stratégiájának az, hogy a kívülállóknak szemrehányásként olyan dolgokat rónak fel, amelyek részei az ő saját mérvadó viselkedésformáiknak, és amiért gyakran éppen dicséretet kapnak. Például egy

indiai faluban az érinthetetleneknek le kellett venniük a cipőjüket, amíg áthaladtak a kasztrendszerbe tartozó hindu utcákon, mivel a cipő viselése „dicsekvéssel” ér fel. Másutt a férfi kaszton kívülieknek nem volt szabad felfelé mutató bajuszt hordaniuk, mivel az magabiztosságot sugall.¹⁷

Ehhez hasonlóan egy amerikai író, aki nem volt teljesen független az amerikai elittől¹⁸, teljesen ártatlanul úgy emlegette a fekete értelmiségieket, mint akik „sóvárognak a hatalom ízére”, egészen megfeledkezve arról a tényről, hogy a fehér amerikaiak saját hatalmi fölényüket régóta arra használták, hogy a rabszolgák leszármazottait kirekesszék az általuk kisajátított hatalmi erőforrásokhoz való hozzáférésből.

A „faji” konnotációt is hordozó, beágyazottak és kívülállók közötti viszonyok jelenlegi megközelítésének egyik legszembeötlőbb aspektusa az, hogy e viszonyokat az „itt és most” jegyében tárgyalja. A hosszútávú csoportfolyamat – amely nem tévesztendő össze azzal, amit „történelemnek” hívunk – kihagyása a beágyazottak és a kívülállók e típusú kapcsolatának tanulmányozásából hajlamos eltorzítani a problémát. „Faji” jellegű problémák megvitatása során az emberek hajlanak arra, hogy úgymond fordítva üljék meg a lovat. Az érvelés rendszerint úgy hangzik, hogy az emberek azért érzékelik úgy, hogy a többiek más csoportba tartoznak, mert a bőrük színe más. Ésszerűbb lenne azt a kérdést feltenni, hogyan terjedt el ebben a világban az a szokás az emberek között, hogy más bőrszínű embereket más csoporthoz tartozónak érzékeltek. Ez a probléma egyszerre helyezi középpontba azt a hosszú folyamatot, melynek során embercsoportok a Föld különböző részein fejlődtek, különböző fizikai feltételekhez alkalmazkodtak, majd, hosszú elszigeteltséget követően kapcsolatba léptek egymással, gyakran mint hódítók és meghódítottak, emiatt pedig ugyanazon társadalom részeként mint beágyazottak és kívülállók. Éppen ennek a hosszú összevegyülési folyamatnak az eredményeképpen, amelyben különböző fizikai jellemzőkkel bíró csoportok egymással kölcsönösen függő viszonyba kerültek mint gazdák és rabszolgák, vagy más, nagy hatalmi különbségekkel együtt járó pozíciók birtokosai, állt elő az, hogy a fizikai megjelenés különbségei immár azt jelezték, hogy az emberek különböző hatalmi részesedéssel, másféle státusszal és eltérő normákkal rendelkező csoportokhoz tartoztak. Ez ismételten eszébe juttatja az embernek azt, hogy szükséges a csoportokat újból az időbeliség jellemzőjével felruházva, viszonyaikat pedig az idő síkján kialakuló jelenségként értelmezni, ha meg szeretnénk érteni azokat a határokat, amelyeket az emberek azáltal állítanak fel, hogy különbséget tesznek egy olyan csoport között, amelyikre „mi”-ként utalnak, és egy másik között, amelyikre „ők”-ként.

Az indiai kasztbli-kaszton kívüli figuráció kialakulása jó példa lehet ennek szemléltetésére. Ez az egyik leghosszabb effajta csoportfolyamat, amelyről néhány, a korszakunk előtti második évezredre visszanyúló írásos bizonyíték is fennmaradt. Az ember aligha képes megérteni és elmagyarázni az Indiában jelenlegi formájában létező, több szintű beágyazott-kívülálló viszonyrendszert, amely a magas szintű kasztoktól a kaszton kívüliekig terjed, anélkül, hogy ne utalna arra a hosszú csoportfolyamatra, melynek során ez a figuráció mostani formája kialakult. A ki-

17 Az Elayaperumal Bizottság beszámolója, 1969, Dilip Hiro hivatkozásában a *The Untouchables of India* [India érinthetetlenjei] (London: Minority Rights Group, 1975) c. kötetében, 8. o.

18 Ld. Eric Hoffer, *The Temper of Our Time* [Korunk hangulata] (New York: Harper & Row, 1969), 64. o.

indulási pontot az jelentette, hogy az északról érkezett hódító betolakodók fokozatosan leigázták India korábbi lakosait. Úgy tűnik, hogy Dél-Oroszország sztyeppéiről érkeztek Iránon keresztül, egy indoeurópai nyelvet beszéltek, és néhány dokumentumban úgy utaltak magukra mint világos bőrű árijákra, akiket fizikai megjelenésük alapján egyértelműen meg lehetett különböztetni azoktól a sötét bőrű törzsektől, akiket az uralmuk alá vontak. Ezek között az áriják között, ellentétben az ugyanazon népcsaládból származó más ágakkal, akiket mi hellén és germán törzsekként ismerünk, a harcosok és a papság közötti ősi küzdelemből a papság került ki győztesen. Ez, valamint az a tény, hogy a hódító csoportok valószínűleg sokkal alacsonyabb létszámúak voltak, mint az alárendelt lakosság, és emellett talán túl kevés nő volt köztük, a módszeres összezáras és kirekesztés eljárás módjához vezetett a beágyazott csoport részéről az alárendelt emberekkel való viszonyuk során. Kivéve a hódítóknak az alárendelt nőkkel való kapcsolatában, ami a testi, az úgynevezett faji különbségek generációkon át történő, egyenletes csökkenéséhez vezetett anélkül, hogy ez a kirekesztés csökkenését vonta volna maga után. Hagyománnyá szilárdulva, ez az eljárás mód egy olyan helyzetet eredményezett, amelyben minden csoport összezárt sorait bármely másik olyan csoporttal szemben, amelyet alacsonyabb rangúnak tekintett. Mindegyik, a többiől rangban és társadalmi funkcióban megkülönböztetett csoport örökletes csoporttá vált, amely, legalábbis elvben, ha a gyakorlatban nem is mindig, áthathatatlan volt azok számára, akik nem odaszültek.

Ekképpen, ahogyan az indiai társadalom egyre differenciáltabb lett, egyre inkább örökletes kasztbeliek, a legalacsonyabb szinteken pedig örökletes kaszton kívüliek hierarchikus rendszereként működött. A csoportkirekesztés hagyományának merevsége elsőként abból adódhatott, hogy a világos bőrű hódítók, különösképpen a papjaik, félték az identitásuk, valamint privilegiált helyzetük elvesztésétől. Így tehát a hódítók arra kényszerítették a leigázottakat, hogy saját faluikon kívül éljenek. Kirekesztették őket a vallási szertartásokon, az istenekhez intézett áldozati ceremóniákon és imákon való részvételből, és ennél fogva azokból az áldásokból, amelyekben a jelenlévők részesültek. Azáltal, hogy megtagadták tőlük a saját csoportkarizmájukban és a saját normáikban való részvételt, olyan helyzetbe kényszerítették a meghódítottakat, amelyben az ő szemükben anómikus embereknek tűntek, és akiket egyúttal megvetettek azért, mert nem engedelmeskedtek azoknak a normáknak, amelyeknek ők megfeleltek. A papi hatalmi réteg, a brahminok, akik kizárólagosan rendelkeztek a láthatatlan erők orientációjának és irányításának eszközeivel, ezt módszeresen a hatalom eszközeként és a kirekesztés fegyvereként használták. A beágyazottak és a kívülállók közötti viszony hagyománya, amely a kezdetekben a hódítóknak a meghódítottakkal szembeni eljárás módjához kapcsolódott, az idők során áthatotta az egyre differenciáltabb kaszt-hierarchiát, egészen a társadalmi piramis alján található kaszton kívüliekig. Egyedien merev jellegét az indiai esetben azért öltötte magára, mert azt a papi hatalmi réteg szilárdan vallási hiedelmekbe és bűvös szertartásokba ágyazta be.

Ellentétben az olyan vallások hatalmi szervezeteinek hagyományos eljárásrendjével, mint a kereszténység vagy az iszlámé, amely a kívülállók megtérítésére és asszimilációjára irányult, a brahminok a kezdeti időktől fogva a kirekesztés politikája felé hajlottak; eljárásrendjük a csoportok szigorú, hierarchikus rend szerinti elkülönítésére irányult, saját hatalmi fölényük feltételeként. Ahogyan a kezdeti időkben a nem árja alattvaló népeket mereven kirekesztették az uralkodó csoportok rítusaiból és imaszertartásaiból, úgy később az indiai társadalmon belüli összes szerepfelosztást, a papokétól kezdve az utcaseprőkéig, egy egyházilag jóváhagyott kire-

kesztő eljárás, a magasabb és az alacsonyabb kasztok közötti örökletes társadalmi elkülönülések jegyében alakították ki. A különbségeket a korábbi életben elkövetett „jó” és „rossz” tettekkel magyarázták. Például az egyik szent könyv, a *Manusmriti* kifejti:

„Amennyiben egy ember sok rossz tettet követett el a teste által, akkor valami élettelen dolog alakjában születik újjá; a szóban elkövetett rossz tettek következtében madár vagy vadállat formájában; képzeletben elkövetett bűnök következtében újjászületésekor egy alacsony kasztba kerül.” A brahmanikus hatalmi szervezet eképpen megparancsolta az alacsonyabb kasztok számára, hogy az életben betöltött szerepüket kérdés nélkül fogadják el és emlékezzenek arra, hogy ha követik a számukra előírt *dharm*-t (kötelességet) jelen életükben, akkor jobb léthelyzet lesz a jutalmuk elkövetkező életükben.¹⁹

Az egyik alapvető eszköze egy nyomás alatt álló beágyazott csoportnak az, hogy még inkább szigorít azokon a korlátozó magatartásformákon, amelyeket a tagjaik vállálnak magukra, illetve rónak ki az általuk uralt szélesebb csoportra, és ezeknek a korlátozásnak a betartását egyaránt használhatják saját csoportkarizmájuk jelzéseként és a kívülállók megszegényítésére. Valamikor i. e. 100 és i. sz. 100 között a brahminikus hatalmi szervezet nyomás alá került a rivális buddhista térítőik részéről, amely nyomás már a buddhista császár, Asóka uralkodása óta növekvőben volt. Ebben az időszakban történt az, hogy maguk a brahminok is megtagadták a húsevést, a lakosság kasztokba tartozó része elkezdett tartózkodni a marhahúsevéstől és a tehenek immár az istenség szimbólumának státuszát töltötték be, ezért nem volt szabad megölni őket. Ahogyan Japánban is, korábban is léteztek olyan foglalkozási csoportok, amelyeket tisztátalannak tekintettek, és emiatt társadalmilag szennyezőnek ítélték. Az állatok megevésének és megölésének fokozott tilalma véglegesítette kasztból kirekesztett státuszukat. A mészárosokat, a bőrműveseket, a halászokat, az ítéletvégrehajtókat, a hulladékgyűjtőket és a hasonló foglalkozású csoportokat olyan embereknek tekintették, akikkel az érintkezés szennyező hatással volt a többiekre. Tagjaikat századokon át örökletes kaszton kívülieknek, páriáknak tekintették.

Valakinek, aki egy viszonylag jómódú ipari társadalomban él, eléggé meg kell erőltetnie a képzelőerejét ahhoz, hogy megjelenítse maga előtt az ilyen helyzetben lévő emberek létezmódját és érzéseit. Viszont érdemes megpróbálni. Egy személy terhelt mi-képe századokra visszanyúlóan uralta és színezte énképét. Beárnyékolta a hozzá, mint egyéniséghez kötődő képet olyan módon, amelyet egy olyan társadalomban élő ember talán nem tud könnyen elképzelni, ahol a társadalmi kívülállók általi szennyezés érzését nem szentesíti az uralkodó hitrendszer. A terhelt mi-képnek e lázálomba illő világa könnyen tűnhet számunkra idegennek. Mégis, a Winson Parva „patkányfészkében” (ahogyan azt a megállapodott csoport nevezte) felnövő gyerkekek valószínűleg egy ugyanilyen terhelt mi-képtől szenvedtek és lettek ennek eredményeképpen deviánsak. Bárhol, ahol beágyazott-kívülálló viszonyok léteznek, az ehhez hasonló érzések jelenléte sohasem zárható ki teljesen. A kívülálló csoportok tagjaival való érintkezés keltette mélyen nyugtalanító érzés talán kevésbé erőteljes, de még a vallási szankciók nélkül is hasonló vonásokat mutat. A gyökereinél megtalálható a félelem egy olyan csoporttal való érintkezéstől,

19 D. Hiro, *Untouchables of India* [India érinthetetlenei], 6. o.

amely az ember saját szemében, csakúgy, mint a társaiban, anómius. A csoport tagjai megszegnek olyan szabályokat, amelyek betartására az ember saját maga is kötelezve van, és amelynek a betartásán múlik mind az ember önbecsülése, mind pedig a megbecsülés a társak részéről. Az is ezen múlik, hogy az ember részesülhet-e a csoportja különleges méltóságából és erényességéből, vagyis karizmájából.

Ezek közül a sajátságok közül néhányat egy olyan kis közösségben is fel lehet fedezni, mint Winston Parva. Hasznosnak tűnt azzal a módszerrel élni, amely engedi, hogy egy kis közösség mikrokozmosza új megvilágításba helyezzen teljes társadalmakat és fordítva. Ez a gondolatmenet amögött, hogy a kis közösséget mint tapasztalati paradigmát használjuk a beágyazott-kívülálló viszonyokat illetően, amelyek gyakran, eltérő mértékben máshol is megtalálhatóak. Így néhány részlet jobban előtűnik, mintha nagyobb közösségben vizsgálnánk meg az ezekhez hasonló viszonyokat. Mások pedig a nagyobb közösségben vizsgálva körvonalazódnak tisztábban. Együtt segíthetnek jobban megérteni a beágyazott-kívülálló viszonyok szociodinamikáját. Mivel egy ilyen tanulmány egyetlen fogalmi ernyő alá hoz olyan viszonyokat, amelyeket hagyományosan csupán különbözőként fogunk fel, ennek eredményeképpen mindegyik élenkebben körvonalazódhat.

Világosabban átláthatjuk például azt, hogy a normákban, különösen az önuralomra vonatkozó előírásokban mutatkozó különbségek milyen szerepet játszanak a beágyazott-kívülálló viszonyban. A beágyazott csoport hajlamos ezeket a különbségeket zavaró tényezőként megélni, részben mivel az ő normakövetésük kapcsolódik önszeretetükhöz, csoportkarizmával kapcsolatos hitükhöz. Részben pedig azért, mert ha mások nem tartják be az ő normáikat, az könnyen meggyengítheti a védelmüket saját az irányú vágyuk ellen, hogy vétsenek az előírt norma ellen. Azokat a kölcsönösen függő helyzetben lévő kívülállókat tehát, akik elnézőbbek, vagy csupán ez gyanítható róluk azoknak a megszorításoknak a betartását illetően, amelyeknek a szigorú követése létfontosságú a megállapodott csoport tagjai számára, ha ők meg akarják tartani társaik közötti helyzetüket, úgy élik meg, mint veszélyt a saját helyzetükre, a beágyazott csoport által birtokolt különleges erényre és méltóságra nézve. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy Winston Parva esetében a beágyazott csoport válaszreakciója miért volt olyan erőteljes. Jogosan vagy nem jogosan ők is, mint sok más beágyazott csoport, úgy érezték, hogy egy háromirányú támadásnak vannak kitéve – az általuk monopolizált hatalmi erőforrások ellen, csoportkarizmájuk ellen, illetve csoportnormáik ellen. Azáltal verték vissza az általuk támadásként megélt jelenséget, hogy összefűzték soraikat a kívülállókkal szemben, kirekesztették és megalázták őket. Maguknak a kívülállóknak aligha állt szándékában megtámadni az őslakosokat. Ám egy boldogtalan és sok esetben megalázó helyzetben találták magukat. A két szembenálló oldal úgy játszotta el az egész drámát, mintha zsinogot mozgatott bábuk lettek volna.

NORBERT ELIAS

Amszterdam, 1976. március

Fordította Sáfrány Réka.